

פורום חוקרים

הידברות עם ניצולים: הערכה של "עדות" ו"טראומה" כמושגי יסוד*

משתתפים: הנרי גרינספאן, שרה הרוביץ, קנת וולצר, אנט ויווירקה,
דורי לאוב, ברל לאנג, אווה קובאץ'

מבוא מאת הנרי גרינספאן

כשהתחלתי לראיין ניצולי שואה, בשנות השבעים, המודל הרווח לאיסוף עדויות ניצולים טרם היה בנמצא. כך נוצרה ההודמנות "להמציא" מודל שכזה תוך כדי העבודה שלי ושל הניצולים. הגישה שפיתחנו – המאופיינת בראיונות מרובים ובחזרה לראיונות מוקדמים יותר כדי לחדד את ההבנה והשותפויות המתפתחות שנוצרו תוך כדי החקירה – אינה דומה מאוד למה שהפך לפורמט של ריאיון גביית העדות הקונבנציונלי.

בכל האמור בטראומה נפשית כבר הצטברו באמצע שנות השבעים עבודות חשובות לא מעטות. במהלך הכשרתי כפסיכותרפיסט הייתה לי הזכות לעבוד בפיקוחו של ד"ר הנרי קריסטל, חלוץ בתיאוריית טראומה ובעצמו ניצול אושוויץ. קריסטל הדגיש שטראומה – חשובה ככל שתהא – היא רק היבט אחד של מה שכינו אז "תסמונת מחנה הריכוז". באותם ימים מוקדמים כמעט שלא עלתה על הדעת האפשרות להרחיב את הגדרת הטראומה לדבר מה המציין כל מצוקה שממנה סובלים הניצולים, ובמובן רחב בהרבה כמייצגת "קטסטרופה" היסטורית ככלל.

אני מזכיר פיסות אלה של קורותי האישיים מפני שהן זורעות אור על מקורו של פורום זה. שלא במפתיע תהיתי מה הרווחנו ומה הפסדנו בסוגי השיח והפרקטיקה המקושרים כיום עם עדות וטראומה. וכמובן, תהיתי כיצד עמיתים מעריכים את התפתחותם של מושגים חדשים אלה. כדי לגלות זאת ניסחנו – עורכי "דפים" ואנוכי – הזמנה להשתתפות בפורום זה וכללנו בה כסקירה כללית את הפסקאות שלהלן:

מטרתו של פורום מחקר זה היא לחקור מושגים, את ההיסטוריה שלהם ואת המתודולוגיות הקשורות אליהם, שהפכו לכמעט אוטומטיות בדרכים שבהן אנו מדברים על ניצולי שואה ומתייחסים אליהם. אף שמרבית עבודתנו הישירה עם ניצולים כבר נעשתה, עדיין יש מקום לבחון במבט נוקב את המוסכמות המנחות אותה הן כדי להבין את ההיסטוריה שלנו עצמנו, הן לצורך הביקורת העצמית

* פורסם לראשונה באנגלית: "Scholar's Forum — Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts", *Dapim: Studies on the Holocaust* 28, 3 (2014), pp. 190-226.

המתבקשת כאשר מושגים אלה מיושמים במהלך עבודה עם ניצולי אסונות אחרים. וכך אנו שואלים: למה בדיוק כוונתנו ב"עדות"? האם עדות היא מונח היסוד המועיל ביותר לכל מקרה שבו ניצולים מעלים את זכר השואה, או שמא יש לראות בה סוגה מסוימת אחת של זכירה וסיפור-מחדש, בעלת יתרונות ומגבלות ייחודיים משלה? ובדומה לכך, מהם היתרונות והמגבלות של המונח "טראומה", שעם הזמן החל לייצג למעשה את כל הייסורים שהניצולים מתענים בהם? על מה זורעות "עדות" ו"טראומה" אור, אילו דברים הן מסתירות ומאילו דברים הן מתעלמות? מדוע הפכו מושגים אלה כה פופולריים, וכיצד זורעת התפתחות זו עצמה אור, או אולי מאפילה, על ההבנה התרבותית וההיסטורית בת זמננו?

מטרתנו הייתה לבחון בעיניים חדשות את שימושיותם של מושגים אלה מנקודות המבט של קבוצת חוקרים בין-תחומית מנוסה. מזלנו שפר עלינו עד מאוד בכך שהצלחנו לכנס קבוצה שכזו: שרה הרוביץ (ספרות), אווה קובאץ' (סוציולוגיה), ברל לאנג (פילוסופיה), דורי לאוב (פסיכואנליזה), קנת וולצר (היסטוריה) ואנט ויוויורקה (היסטוריה). גם אני משתתף בקבוצה זו.

נוסף על הכתיבה, לאור שתי הפסקאות שלעיל, ביקשנו מכל אחד מהמשתתפים להשיב ב־800 מילים, או פחות, על לפחות שלוש מתוך חמש השאלות שלהלן:

1. מתי הופכת עדות ל"עדות" (כלומר, האם כל מה שניצולים אומרים בקשר לשואה – לייחוס ושלא לייחוס, אקראי ושקול, הרהורים והיזכרות – צריך להיחשב חלק מן ה"עדות" שלהם)? ודרך שונה לשאול את השאלה: האם מוטב להבין "עדות" כסוגה אחת במסגרת אופני הסיפור-מחדש הכלליים של ניצולים, ואם כן, מה מייחד אותה?
 2. ושאלה הקשורה לקודמת: מהם היתרונות והחסרונות, לניצולים ולכולנו, של הידברות עם ניצולים בעיקר כ"נושאי עדות" או כ"עדים מוסריים"?
 3. באילו דרכים תורמים תיאורים שנכתבו במשך המלחמה על-ידי מי שלא שרדו (למשל יומנים, כרוניקות של הגטו, רשומות שנשמנו למשמורת וכן הלאה) לאופנים שבהם אנו מבינים, או מסלפים, "עדות" של ניצולים?
 4. כיצד סייעו לנו מושגי הטראומה, או שמנעו מאתנו, להבין את הניצולים ואת סיפורם? האם מוטב לראות גם ב"טראומה" סוגה אחת בקשת רחבה יותר של סבל פרטני ו/או קולקטיבי, או שמא לא?
 5. איך אתם מעריכים את השפעתם של מושגים אלה במסגרת השיח בן זמננו העוסק בניצולי אסונות ככלל? האם מושגים אלה זרעו אור, עיוותו, או תרמו שילוב מורכב יותר להבנתנו את הרגע ההיסטורי והתרבותי העכשווי?
- יש להדגיש שלא היה בנמצא "פורום" ממשי. הכותבים מעולם לא דנו בשאלות יחד – במרחב ממשי או וירטואלי – ואיש מהמשתתפים לא היה מודע, לפני שמסר את תשובותיו, למה שכתבו האחרים. להתנהלות כזו יש יתרונות וחסרונות. בהיבט השלילי לא הייתה לנו ההזדמנות לעבוד יחד כדי לחדד את הבנתנו ביחס לכל שאלה ושאלה. לא פיתחנו שפה משותפת, ומובן שלא הייתה לנו ההזדמנות

להשחזו את השקפותינו באמצעות תגובה לדברי האחרים (אף שזה עשוי לקרות בעתיד). היתרון הוא שסביר ביותר להניח שתגובות עצמאיות לגמרי יכללו מגוון לא רק של השקפות, אלא גם של דרכים בסיסיות למסגר, או למסגר מחדש, כל שאלה. כפי שיודע כל מראיין, מערכת היחסים בין השאלה לתשובה תהא תמיד בלתי צפויה. אבל מה שנובע מכך עשוי ללמד לקח ייחודי על האופן השונה שבו אנשים שונים מבנים באופן שונה את הסוגיות, הנתונים והטיעונים הנחשבים בעיניהם לרלוונטיים. כך גדלה הסבירות להופעתן של "זוויות" בלתי צפויות ואפילו בלתי ניתנות לצפייה על שאלה כלשהי. וזה אכן מה שקרה. מה שמרשים במיוחד בתשובות שלהלן הוא עצם המגוון שלהן. ברור שחלק ניכר מכך משקף את מגוון הדיסציפלינות השונות, הסגנונות האינטלקטואליים והקריירות המקצועיות המיוצגות בהן. אבל המגוון מספר לנו גם מה מועט הקונצנזוס סביב המשמעות, השימושיות והטווח של עדות וטראומה, ולא רק בהקשר של השואה ולימודי ג'נוסייד, אלא במובן רחב יותר. אנו מאמינים כי זה כשלעצמו ממצא חשוב לגבי שניים מהמושגים היותר מהותיים ובסיסיים שלנו. ככלל, מגוון של נקודות מבט הוא דבר טוב; בקונצנזוס אין מעלה אינהרנטית כלשהי, אבל לכל הפחות עלינו לדעת היכן הדברים עומדים. כרגע, לא זו בלבד שחוקרים המשתמשים במונחים עדות וטראומה הולכים במשעולים שונים מאוד, הם עובדים בשדות שונים מאוד.

ואף על-פי-כן, במקומות מסוימים הנתיבים מצטלבים. רבים מהכותבים מציינים את חשיבותן של שנות השבעים המאוחרות ושנות השמונים המוקדמות להתפתחות ההבנה בת זמננו של העדות, המיוצגת באופן המשמעותי ביותר במיזמי העדויות המצולמות, רחבי ההיקף, שהחלו באותן שנים. כותבים אחדים דנים במבנה העדות: בין אם בשיתוף הפעולה המְדִי בין ניצולים לאנשי שיחם; בפרוטוקולים ובנהלים מוסדרים למסירת עדות, או במבנים סוציולוגיים-תרבותיים של "ניצולים" שמהם ניתן לצפות באופן "נורמלי" (ונורמטיבי) לעדות. רבים מבין הכותבים מציינים כי התגברנו על מרבית הזלזול המוקדם בעדות כמקור תיעודי מועיל, אבל משעשנו זאת עולות סוגיות ושאלות אחרות כגון: מהן בראש ובראשונה ההשלכות של הידררות עם ניצולים בעיקר כמקורות תיעודיים? באילו אופנים הקונוטציות התיעודיות והמשפטיות של העדות עשויות למנוע מאתנו להבין שירה, ספרות, ציורים של ניצולים ושורה של סוגות אחרות, לא-נרטיביות או לא-דיסקורסיביות, הנוגעות, או אינן נוגעות, לטראומה או לזיכרונה? האם סוגי השיח על עדות וטראומה (בצד נרטיב וזיכרון) משקפים את התעסקות היתר בת זמננו בסובייקטיביות? כיצד משפיע הדבר על הידררותנו, או על אי-הידברותנו, עם ממשויות מוסדיות ופוליטיות בעבר ובהווה כאחד?

כל אלה אינם אלא רמזיה לסוגיות שמעלים כמה מהכותבים בתגובה לשאלות שהצגנו, אבל הם מבהירים כמה רבים הדברים שעלינו לחשוב עליהם. למעשה, ייתכן שהשאלה היחידה שפורום זה יישב היא כמה מעט אכן יושב.

ולבסוף, הערה על פורמט. לכל אורך הדיון השתמשנו באותו סדר כותבים לאחר כל שאלה (מבין אלה שענו על אותה שאלה), בסדר אלפביתי (באנגלית). מבנה זה אמור להקל על הקורא לאתר תשובות של כל משתתף, ובה בעת להעניק לו את האפשרות לקרוא על-פי שאלה או

"בחתך רוחבי", על-פי כותב פרטני. ואכן, רבים מהכותבים מסתמכים בתשובה מאוחרת שלהם על תשובתם הקודמת, כך שתגובותיהם של כמה משתתפים מותאמות במיוחד לקריאה רציפה. מובן שאנו מצפים כי הקוראים יקראו בפורום בכל אופן שמכתיבים תחומי עניינם ונטיות לבם. מעל לכל אנו מקווים לעורר דיון רחב יותר בסוגיות אלה.

1. **מתי הופכת עדות ל"עדות" (כלומר, האם כל מה שניצולים אומרים בקשר לשואה – לייחוס ושלא לייחוס, אקראי ושקול, הרהורים והיזכרות – צריך להיחשב חלק מן ה"עדות" שלהם)? ודרך שונה לשאול את השאלה: האם מוטב להבין "עדות" כסוגה אחת במסגרת אופני הסיפור-מחדש הכלליים של ניצולים, ואם כן, מה מייחד אותה?**

הנרי גרינספאן

לפני זמן לא רב העיר מבקר אנונימי של כתב יד שבכתיבתו השתתפתי כי הכרך ממחיש "שמונחי היסוד 'עדות' ו'טראומה' הם כלים קהים, שאינם עושים צדק עם הדרכים המורכבות שבהן סובלים בני אדם במהלך אלימות המונית, אחריה ובעקבותיה"¹. הערות המבקר היטיבו לתמצת את עמדותי, אבל הייתי מוסיף סייג אחד: "עדות" ו"טראומה" גם יחד הן כלים קהים מדי ובה בעת חדים מדי כדי לשרת אותנו היטב כמונחי יסוד. מצד אחד הן מדללות הבחנות חשובות ומצד שני המשמעויות הייחודיות החשובות שלהן אובדות כשמשמשים בהן לייצג דברים כה רבים. בתשובתי להלן אני מעלה את האפשרות שמוטב להבין עדות כסוגה אחת של סיפור-מחדש בפי ניצולים. בדומה לכך אני טוען כי מוטב להבין טראומה כאחת מכמה סוגים של ייסוריהם של ניצולים.

בהיותי פרגמטיסט, ולא אפלטוניסט, אני מעריך מינוח על פי-שימושיותו – במיוחד שימושיות לפרקטיקה; כאן, הפרקטיקה של הידברות עם ניצולים ודיווחיהם – ולא על-פי מהותו. קונוטציה היא חלק משימושיות, משום שהיא עושה אותנו רגישים לאפשרויות מסוימות ואוטמת אותנו בפני אחרות. הקונוטציה מקבלת לגיטימציה בפרקטיקה – כלומר, מה שאנו מתכוונים אליו מעוגן במה שאנו עושים. המציאות היא שכפעולה מאוד מתבקשת, "מתן עדות" – ולא משנה כמה אוניברסלי היא האופן שבו נבחר להגדירה – התמסד בפרוטוקולים ובנהלים חוזרים ונשנים. מאז שלהי שנות השבעים ותחילת שנות השמונים, כשמזכירים "עדות" זה המודל שלו מצפה השומע – ולו מצפים גם הניצולים עצמם. למעשה, נוהלי העדות הרגילים הפכו כה שגרתיים עד שלעיתים קרובות ניצולים מתבלבלים כשהם מוזמנים להשתתף במיום המתנהל על-פי מודל חלופי (למשל היכרות הנמשכת מעבר לריאיון יחיד, הזמנה לשתף פעולה בתהליכי הפרשנות וההעברה למשמרת בארכיון, וכן הלאה).² מבחינה סוציולוגית יש מן הצדק בבלבול שלהם, לכן

1 הספר האמור הוא *Beyond Testimony and Trauma: Oral History in the Aftermath of Mass Violence*, edited by Steven High, Vancouver: University of British Columbia Press, (2015).

2 זה קרה שוב ושוב במיזם במונטריאול שהשתתפתי בו במשך יותר משש שנים. היו ניצולים שהיה צריך לשכנע פעמים רבות כי הראיונות האלה יהיו שונים מאלה שסיפקו בעבר למיזמי עדות קונוטציונליים, וחלקם לא חשו בנוח במסגרת כל מודל אחר. אנה שפטל וסטייסי זמבוויצקי אמרו על כך: "למדנו שלא משנה כמה הסברנו את

טענתי שאת מה שאנו מכנים כיום "עדות" מוטב להבין כסוגה אחת של סיפור-מחדש מפי ניצולים הלובש גם צורות אחרות – שוב, במרחב מוסדי ולא רק רעיוני.

דומה, שמה שפחות שנוי במחלוקת הוא הקביעה כי עדות איננה דיבור יומיומי. נהפוך הוא, אירועי עדות הם אירועים מיוחדים המזכירים לעתים הודעה פומבית חשובה כגון: "אני מאמין", בהקשרים דתיים של העד המעיד; "זאת ראיתי וסבלתי", בהקשרים משפטיים או תיעודיים. אף שעדות עלולה להתברר כלא-מדויקת, לכל הפחות עליה להיות אותנטית (כלומר, שמי שמוסר אותה מאמין באמתותה). אפילו בהקשרים משפטיים צרים, "שינוי עדות" בקלות רבה מדי מעורר ספק פחות בעובדות באופן ישיר ויותר באמינות האדם הטוען אותן.

חרף נטייתם של חוקרים לחשוב על עדויות באופן כמעט בלבדי כעל מקורות היסטוריים – ולא משנה כיצד מעריכים אותם – רק ניצולים מעטים יחסית שואפים להיות מתעדים, במובן הצר של המילה, ורבים דוחים במפורש משימה זו. כל מי שראיין ניצולים באופן ישיר או צפה בהקלטות של ראינות כאלה, יודע שבסיפורן-מחדש של התנסויות ספציפיות ארוג כמעט תמיד הרהור רחב יותר (גם כשהמראיין עובד קשה להותיר את הריאיון ממוקד ב"עובדות") – הרהורים על עצם האפשרות לספר-מחדש, על האמונה באנושות או באלוהות, על פסיכולוגיה, פוליטיקה ועוד. ליאון, ניצול שראיינתי לראשונה בשנות השבעים, עמד על כך שדקלום גרדא של "שמות, תאריכים ומקומות", חילל את "מהות" זיכרון השואה שלו. "זה גוזל ממנו את מה שחשוב ביותר". תחת זאת, דיווח בעל משמעות "נוגע בכל השאלות הפילוסופיות שלנו – כל שאלות התכלית, שאלות של טוב ורע, של צדק, של אלוהים".³

לניצולים רבים יש "מסרים" (שאינם זהים ל"לקחים") הנבדלים במידה עצומה בתוכנם, אבל משקפים גם הם דחף להעביר הלאה. עדות היא "לפרוטוקול", או "לדורות הבאים"; למסירה של דבר מה מהותי ובר-קיימא, ולא משנה כמה קשה לבטאו ואיזה תפקיד מרכזי נודע לו במה שהופך עדות לעדות. גם כאן, פרקטיקות גביית העדויות הרגילות שלנו – ובמיוחד עדויות מצולמות – מדגישות את מרכזיותו של השליה. עדות מתווכת באמצעות פרוטוקולים ונהלים מעודנים ביותר; הניצול כשליה, נמצא פשוטו כמשמעו במרכז המסך; המראיין נמצא כמעט תמיד מחוץ לצילום. אף שלמראיין נודע תפקיד חיוני כמסייע בסיפור-מחדש, העדות כסוגה דומה למונולוג – מונולוג שחולץ בקפידה מפי דוברו – יותר מאשר לדיאלוג. כלומר, מרכז הכובד הבין-אישי מיוצג כמעט תמיד בדמות הניצול; לא במערכת היחסים בין ניצול למראיין (מוסכמה שבעצמה

האתוס של המיזם, מרואיינים עדיין ציפו שנרצה מהם דקלום עובדתי, נרטיבי, של התנסויות השואה שלהם, שעליהן התבקשו לספר פעמים רבות בעבר [...] זה מה שגרם להם להרגיש בנוח, ולהבנתם זה מה שהיה אמור לקרות בריאיון". Anna Sheftel and Stacey Zembrzycki, "Only Human: A Reflection on the Ethical and Methodological Challenges of Working with 'Difficult' Stories", *Oral History Review* 37, 2 (2010), p. 200. במקרים מסוימים היו מרואיינים מעוניינים לעבור לסוגת סיפור אחרת, אחרי שרואיינו תחילה על-פי מודל העדות הקונבנציונלי; במקרים אחרים לא היו מעוניינים בכך. כך או כך, גם אם אנו שואפים להיות "פלורליסטים", העולם הממוסד של העדות, כמות שהוא נתמך ומובנה, רחוק מאוד מלאפשר ריבוי דרכים להידברות עם ניצולים ודיווחיהם.

Henry Greenspan, "Beyond Testimony", *Past Forward* (Autumn 2010), p. 11 3

עלולה לייצג באופן מטעה, או לפחות להאפיל על התהליכים הדיאלוגיים שהעדות בדרך כלל מובנית באמצעותם).⁴

לסיכום, אם כן, העדות כפי שמוסדה וכפי שהיא מובנת ככלל, נסבה יותר על ידיעה או לימוד מניצולים, מאשר על ידיעה או לימוד אתם. סביר להניח שגבייתה (במיוחד כפי שתועדה) תתרכז בפגישה אחת ולא תתבצע בשיחה ובהיכרות מתמשכות. עדות שואפת להיות שלמה ככל האפשר ולא דבר מה מתפתה, וכסוגה היא קרובה יותר להצהרה "לזאת הייתי עד", "בזאת אני מאמין" – מאשר לחקר.

בתשובות שלהלן אני מציע שהמונח השני בכל צמד, כגון לימוד עם, היכרות מתמשכת, התפתחות וחקר – מייצג סוגת סיפור-מחדש בפי ניצולים, שהיא שונה מעדות קונבנציונלית ומשקפת אופן שונה של הידברות עם הניצולים עצמם.

שרה הורביץ

המילה "עדות" והרחבתה כך שתכלול מערכת גדלה והולכת של נרטיבים של ניצולים, הביאה למעין התפתחות אתית – היא מילאה תפקיד מתקן בשיח על השואה, שהתנגד לשלב בתוכו זיכרונות של ניצולים. עד לפני זמן לא רב יחסית, ההיסטוריונים ששחזרו את העבר המורכב והקשה הזה נרתעו מלשלב מקורות ראשוניים מפי ניצולי שואה, ותחת זאת העדיפו לבנות ידע היסטורי ממקורות "רשמיים" – במידה רבה ממסמכים שייצרו מחוללי הג'נוסייד הנאצי ועוזריהם. סיפורי ניצולים – כלומר הזיכרונות האוטוביוגרפיים של בעלי התנסות אישית – נחשבו סובייקטיביים מדי, עשויים להטעות, מוגבלים מכדי להביא תועלת למחקר האמפירי, ובמונחים משפטיים – לא מהימנים כראיות. ההתייחסות לתיאורי ניצולים כאל עדות היוותה התערבות חשובה בשיח על השואה – התערבות שקיבלתי בברכה ותרמתי לה. אבל שכחותה של "עדות" כיום גרמה לי לשקול מחדש את השימוש שעושים בה.

תסכית הרדיו "השולחן", מאת הסופרת הפולנייה-ישראלית אידה פינק,⁵ נכתב בתגובה לתסכול שחשה הסופרת כשהאזינה לשידורי הרדיו על משפטיהם של פושעי מלחמה – משפטים שבהם לא ניתן כל משקל לעדויות ראייה מפי ניצולים. התסכית מתמקד בארבעה ניצולים יהודים במשפט על פשעי מלחמה ומתחקה אחר התהליך שבו עדותם נפרמת ומתפוררת, משום שהניצולים אינם יכולים להסכים על הפרטים הקטנים הנראים להם חסרי חשיבות לסוגיה הגדולה יותר של ג'נוסייד. המערכת המשפטית מתייחסת בחשדנות לזיכרון האנושי, והתובע מתעקש על הסכמה על פרטים קטנים, על מנת לתת תוקף לתמונה המורכבת שמציגים העדים.

כשתיארתי את התסכית של פינק השתמשתי זה עתה במונח "עדות" בהקשר משפטי צר, ברמיזה על דוח של צד שלישי בנסיבות פורמליות, הנועד לשמש ראיה לביסוס אמת אובייקטיבית

⁴ "בדרך כלל", מפני שנדיד מאוד שעדותו של ניצול כלשהו מובנית (או מובנית יחד) באופן חדש. כמו כולנו, גם ניצולים גיבשו רפרטוארים נרטיביים, ורק לעתים נדירות הם יוצרים בריאיון כלשהו דיווח "מאפס".

⁵ Ida Fink, "The Table: A Play for Four Voices and Basso Ostinato", in: *A Scrap of Time* (trans: Madeline Levine and Francine Prose), New York: Random House (1987).

- דבר מה דומה מאוד לדרישות הראייתיות של ההיסטוריון. התסכית של פינק מצליח ללכוד את תחושתם של ניצולים רבים שהרגישו מתוסכלים, לא נשמעים ולא מוערכים כראוי, הן בהליכים משפטיים הן במחקרים אמפיריים, שדחקו את קולותיהם לשוליים בהבנייתו של עבר שחוו וזכרו. מיזמי העדויות השאפתניים, שהתפתחו משנות השבעים ואילך כדי לתעד (במיוחד בווידיאו) את התיאורים מפי מי שחיו בשואה או היו עדים לה, היו דרך לסתור את היחס המבטל שבו הזיכרון הפרטני התקבל קודם לכן בהיסטוריוגרפיה. השימוש במונח "עדויות" לתיאור הזיכרונות המצולמים מאז שנות השמונים המוקדמות, ארכיון הווידיאו על שם פורטנוף (Fortunoff) לעדויות השואה באוניברסיטת ייל ו־"USC Shoah Foundation", שהוקם למעלה מעשור לאחר מכן, מייבאים מונח מהקשר אחד להקשר אחר. בדומה לעדות בבית משפט, עדויות שואה מצולמות בווידיאו מהוות סוגה שבעל פה שבה לא רק השפה המילולית, אלא גם שפת הגוף והרגש, תורמות לאמינותו של התיאור. אבל שני המצבים הם גם שונים זה מזה. כך למשל, שלא כמו בהקשר המשפטי, אין חקירה, אין בחינה של אמתותו של התיאור; ההנחה היא שמוסרי העדות אומרים אמת כמיטב יכולתם. יבוא מילת עדות מהקשר אחד למשנהו קובעת כי האופנויות (סוגי המודליות) הללו, גם אם אינן שוות, הן שוות ערך, משום שתיאורי הניצולים נחוצים לחיבור מלא עם העבר לא פחות מן הקטגוריות הראייתיות שהובנו זה מכבר כבעלות תפקיד מרכזי לשחזור ה"אובייקטיבי" (דהיינו, מדויק) של העבר.

חוקרי ספרות ופסיכולוגים היו מהראשונים שהתייחסו ברצינות לתיאורים הללו מכלי ראשון ולמה שיכלו לתרום לחשיבתנו על השואה. כך שאין זה מפתיע שהמסגרות התיאורטיות, התובנות והמתודולוגיות של דיסציפלינות אלה, הן שעיצבו את קריאתן של עדויות. עם הזמן נעשה שכח יותר להתייחס כאל "עדויות" לא רק לתיאורים אלה שבעל פה, אלא גם לצורות אחרות של כתיבת סיפורי חיים, ולהכניס סיפורת, שירה ושיח על אודות המדומיין אל תחום "העדויות הספרותיות". בשורשה של הרחבה זו של מטריית העדות מצויה קריאה להרחיב את הדיון על השואה: מי רשאי לתרום לו ובאיזו צורה.

תוך שימוש במונח "עדויות" החילתי לחשוב שהשיח הרחב יותר משתמש בו כמטפורה. זיכרונות, תיאורים בעל פה ואופני סיפור אחרים, וכן שירים, סיפורים וצורות אחרות של המדומיין, "דומים" לעדות משפטית בכמה דרכים חשובות, אבל אינם זהים לה. כשאנו מתרגלים לאופן הדיבור המשמש כמטפורה אנו שוכחים למעשה שזו אכן מטפורה ומתייחסים אליה כאל זהות. במילים אחרות, איננו מביאים בחשבון את הדרכים השונות שבהן עובדים אופני ההרהור השונים על העבר. אנו מטשטשים את ההבדל הכללי ומאבדים את עצם הניואנס, העושר והתובנה שביקשנו להשיג באמצעות השימוש במטפורה.

עדות מרמזת על כך ששפעה זו של התבוננות בעבר מגויסת כהוכחה למה שקרה, כאמצעי לבסס את העובדות. חלק ממה שנכלל כעת בקטגוריה המורחבת של עדות אכן יכול לעשות זאת; למעשה, היסטוריונים מקבצים יחדיו כמה מהעדויות הללו כדי לשחזר שטעל, גטו או אירוע. אבל גם כשאופני ההגות השונים אינם תורמים ל"עובדות" - ואולי אף במיוחד כשזה קורה - הם מהווים התייחסות חשובה לדברים כמו מוסר, חיי נפש והשאלות האנושיות הגדולות. השטח הכל

לקטגוריה אחת גורעת מערכם של הגיגים אלה ומגבילה את האופן שבו אנו נקראים להתייחס אליהם. במובן מה, "עדות" משמיעה טענות מרחיקות לכת מדי ובה בעת לא מרחיקות לכת דיין. ובשלב זה כבר עברנו – לפחות כך אני מקווה – את השלב שבו אנו עדיין זקוקים להצדיק את הערך שבזיכרונות ובמוצר האסתטי של ניצולים.

אוה קובאץ'

כסוציולוגית אני רואה כמה בעיות מתודולוגיות חשובות ששאלה זו מעוררת. הראשונה היא ההתכוונות: אם מנהלים ריאיון עם "ניצול", המרואיין מוגדר כמי שסבל במהלך השואה, שרד ממנה בדרך זו או אחרת, ועדיין חי בינינו כמי שיכול (ורוצה) לתת עדות.

בשבעים השנה האחרונות התרגלו ניצולי שואה רבים למלא תפקיד פומבי זה. תיאורים של עדי ראייה נגבו בשלב מוקדם מאוד, בסוף מלחמת העולם השנייה, כחלק מחקירות פשעי מלחמה והליכי שילומים.⁶ מאז שנות השמונים נכללו תיאורים אלה בתוכניות חינוך, בסדרות טלוויזיה, בתערוכות וכן הלאה. אלפי עדויות הועלו על הכתב, הוקלטו ונשמרו בארכיונים רחבי העולם. כיום קשה להכניס את הראיונות להקשר מסוים אם מתעלמים ממסגרת העדויות, מפני שזו הפכה לשגרה הן בתחום הציבורי והן בזה הפרטי. כדי להמחיש בעיה זו הרשו לי להביא דוגמה יוצאת דופן. בתחילת שנות האלפיים השקתי מיום מחקר על זיכרון הסוציאליזם בהונגריה. אחת מתלמידותי קיימה עשרה ראיונות עם חסרי בית, אבל בסופו של דבר ניתחה רק חמישה מהם.⁷ כשקראתי את חמשת הראיונות הנותרים גיליתי בין המשיבים קשיש בן עם הרומה, שהיה ניצול הג'נוסייד בבני הרומה. אלא שהמיוזם שלנו מיקם את הריאיון עמו בהקשר של חסרי בית בתקופת השלטון הסוציאליסטי, כך שהסטודנטית שלי התעלמה מזהותו כניצול או כבן הרומה. האם זו הייתה טעות? ואולי הייתה זו כוונת המרואיין עצמו? אני חושבת שלא אלה היו הסיבות. זה נבע מהגיון המסגרת ומהמיקוד התמטי של מיוזם ההיסטוריה שבעל פה הספציפי הזה, או במובן רחב

6 אני מתייחסת כאן למקרה ההונגרי בלבד. ראו למשל Attila Gidó, "The Situation of the North Transylvanian Holocaust Survivors Reflected in the 1946 Survey of the World Jewish Congress", *Transylvanian Review* 1 (2011), pp. 85-94; Rita Horváth and Zsuzsa Toronyi (eds.), "A Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) története" (The History of the National Relief Committee for Hungarian Jewish Deportees), *Makor (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek)* 1 (1997); Rita Horváth, "A Jewish Historical Commission in Budapest: The Place of the National Relief Committee for Deportees in Hungary [DEGOB] Among the Other Large-Scale Historical-Memorial Projects of She'orit Haplelah after the Holocaust (1945-1948)", in: David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, London: Berghahn (2009).

7 Éva Kovács, "Mirror Splinters: On the Collective Memory of Socialism", in: Heinrich Best and Agnieszka Weninger (eds.), *Landmark 1989: Central and Eastern European Societies Twenty Years after the System Change*, Münster: LIT (2010), pp. 37--44.

יותר, מכוחו של השיח. אנו כחוקרים זיהינו אותו במכוון כחסר בית, וכבן הרומה חסר בית בהונגריה הוא חי בתנאי מוכפף כפולים ומכופלים,⁸ ובמצב זה לא היה מסוגל "לדבר" כניצול שואה.

הבעיה המתודולוגית השנייה שברצוני להדגיש היא התיקוף. השואה הייתה טראומטית עבור המרואיין, ולפיכך נודעת לה השפעה מהותית על כל חייו. ברם השאלה אם מרואיינים מספרים מחדש את קורות חייהם מנקודת המבט של מי ששרדו על ההווה, כפי שעושים רבים, או אם הם מספרים את קורותיהם רק עד לשחרור, תלויה במקרים פרטניים. ב־25 השנה האחרונות ראיתי נרטיבים משני הסוגים. הייתי רוצה להביא כאן שתי דוגמאות. אחת המרואיינות שלי ראתה בהתנסויותיה הטראומטיות בשואה נקודת זינוק שנייה לחיים, והסיפור שלה, שנסב על התנסויות אלה, הציג הן את תקופת חייה קודם לשואה והן את זו שלאחריה. היא התייחסה לשואה בכל משפט, בין אם דיברה על ילדותה, או על חייה כגמלאית. מעשה הסיפור שלה חשף חזרה טראומטית.

מרואיין אחר הופיע לריאיון כשבידו מזוודה ישנה, התיישב והחל למסור עדות על מחנה הריכוז. בנקודות מסוימות בסיפור פתח את התיק, הוציא מתוכו מסמך היסטורי (למשל תעודות על השחרור, דוחות רפואיים וכו'), הראה לי אותו וסגר שוב את המזוודה. הוא סיים את סיפורו בשחרור, בשנת 1945, לקח את המזוודה שלו, ששימשה מקום אחסון סמלי של התנסות השואה שלו, אמר שלום ויצא. הוא רצה להעיד רק על מה שהיה עד לו במשך השואה. גם הסיום הכפיייתי של השיחה היה מעין "חיתוך" טראומטי, שבו הופיעה רק ההתנסות הטראומטית של השואה, האטומה ככמוסה. הוא השתמש במסמכים ההיסטוריים כדי להוכיח את נכונות הנרטיב שלו, וניסה להבחין בין "עובדות" היסטוריות לבין זיכרונות.

השואה הייתה אירוע טראומטי בחיי ניצולים וגם החברה כולה נדרשה לתהליך מורכב ואטי מאוד כדי להשלים עם העבר. לפיכך, ההיסטוריה של השואה לא הסתיימה עם השחרור. קשה להעלות זאת על הדעת, אבל אחד ההיסטוריונים ההונגרים היותר מוכרים, מומחה לתולדות המאה העשרים, אמר ב־2012 שאין לו דעה נחרצת על השואה מפני שטרם חקר אותה.⁹ אין פלא שלא זו בלבד שפצעייהם הנפשיים והגופניים של ניצולים היו עתידיים להתרפא לאט מאוד, אלא שגם השתלבותם בחברה – אם אכן התרחשה בכלל – הייתה עתידה להימשך זמן רב.

8 ראו: Gayatri Chakravorty Spivak, "Can the Subaltern Speak?", in: Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Chicago: University of Illinois Press (1988), ובעברית: גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק, "כלום יכולים המוכפפים לדבר?", תיאוריה וביקורת 7 (חורף 1995), עמ' 31-66.

9 על הוויכוח ההונגרי ראו: Máté Rigó, "A Hungarian Version of the Historikerstreit? A Summary of the Romsics-Gerő Debate among Hungarian Historians" (2012), *Forum Geschichtskulturen*, Hungary, Version: 1.0, 25.06.2013, <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=415&l=0>.

הבעיה היא העובדתיות. מדוע אנו אוספים עדויות כדי להבין תופעה היסטורית או חברתית מסוימת, אם הן כה אישיות, כה רגשיות וכה "בלתי מהימנות" לעומת "עובדות" היסטוריות? סוג זה של ביקורת נכח תמיד בוויכוחים על היסטוריה שבעל פה, אבל תפס מקום מרכזי במיוחד בהיסטוריוגרפיה של השואה. רוב ההיסטוריונים השתמשו בעדויות ובתיאורים אישיים אחרים להמחשת הנרטיב ההיסטורי שפיתחו מן ה"עובדות ההיסטוריות" שהפיקו מוסדות וסוכנויות מנהליות שונים – רובם נאצים. כניסתם של מקורות היסטוריים שבעל פה לזרם המרכזי במיזמי מחקר היסטוריים החלה בשנות התשעים. כיום מעידים כותבים רבים, משאול פרידלנדר ועד כריסטופר בראונינג, כי עדויות יכולות לשמש כלי בכתיבת ההיסטוריה של השואה, וכי השימוש בהן יכול להתבצע באמצעות מגוון רחב של מודלים.

ברל לאנג

למונח "עדות" יש מעמד רשמי במיוחד כשהעדות ניתנת בשבועה, בהקשרים משפטיים או דתיים. אבל הקונוטציה של המונח, היא הקשרו אשר יהיה, מרמזת על אותנטיות, דייקנות ודיוק. עדותו של דובר או כותב, בניגוד לתיאורים או לנרטיבים הרגילים והיותר אגביים, מתקרבת, ככל שהדובר או הכותב יכולים, לתיאור אירוע או הזדמנות כמות שבאמת קרו. עם זאת, כשבוחנים עדות שואה מבעד לעדשה של דרישה מהמירה זו, היא אינה נבדלת במהותה מעדות אחרת. התנאים הקיצוניים שסבלו אנשים במהלך השואה מעצימים בלא ספק את הדחיפות של הדובר בעת דיבורו, אבל לכך ניתן לצפות גם בעדות על מצבי קיצון אחרים, למן סכנת מוות קרובה המאיימת על קבוצה, לכוז המאיימת על יחיד.

יתרה מכך, בכל האמור בעדות שואה חיוני לזכור כי רק מעטים מקורבנותיה, או ניצוליה, היו מודעים בשעתו לכך שהשואה היא המייסרת אותם. מובן שהם היו מודעים לכאב ולסכנת המוות המידיים לעצמם, למשפחותיהם ולאחרים סביבם, אבל הם לא הכירו את "השואה" כפי שהובנה לימים (על-ידי ניצולים ועל-ידי אחרים). השאלה כיצד בדיוק השפיעה תודעה רטרופסקטיבית זו גם על העדות המצפונית ביותר על אירועי עבר נותרת סוגיה קבועה וקשה. את השלכותיה האפשריות יש להביא בחשבון כאשר מעריכים עדות של ניצולי שואה, גם במקרים ששום עדות או ראיה בלתי תלויה אחרת אינן מעידות על חוסר עקביות.

יתרה מכך, תכונות האותנטיות והדייקנות, שלעתים קרובות מניחים את קיומן במה שמוכר כעדות, מציינות את כוחו של מושג זה באופנים מטעים. כשמשורר כותב שיר בגוף ראשון – אם על אירוע טרגי אם על אירוע מענג – האותנטיות של ההתנסות שהשיר מעביר חשובה, ואף חיונית. דבר זה נותר בתוקף גם אם הקורא מפרש את ה"אני" הפואטי כמדוות על התנסותו הממשית של המשורר וגם אם (במילותיה של אמילי דיקנסון) הוא מפרש אותו כ"נציג השיר". וידויים, בין אם הם נמסרים בארבע עיניים או בפומבי, חוננו בכוחה של עדות, אף שלרוב הם אינם מובנים באור זה. קונוטציית האשמה, המהווה באופן טיפוסי חלק מוידוי, מנוגדת למוקד של העדות העשויה לכלול בתוכה ביטוי של אשמה, או (במרבית המקרים) שלא לכלול ביטוי כזה.

האם כל מה שנאמר על-ידי ניצולים אמור להיחשב עדות? אם, כפי שמניחים לעתים, התנסותם של מי שחוו את השואה משפיעה על כל מה שקורה בחייהם לאחר מכן, הרי שכל מה שהם אומרים, טריוויאלי ככל שיהיה, אכן אמור לקבל מעמד של עדות. אבל תנאי זה מטיל צל גדול מכדי שיוכל להועיל בהבנת כל המאורעות, או אף הדפוסים, של חייהם שלאחר השואה. מובן שעדות "רשמית", בין אם בשבועה או בדיווח למטרות תיעוד ארכיוני, תיחשב לעדות, אבל אפילו "נרטיבים לא רשמיים" בשיח אגבי עשויים אף הם לשאת את משקל קולם של הניצולים בביטויי רגש לא רצוניים כמו כעס, צער ועונג. וכך נותרת אם כן השאלה עד כמה משפיע משקל זה על הביטוי, ובאופן ממוקד יותר איך, או אם, הוא מבטיח את הדיוק של מה שנטען.

האם יש "סוגות" שונות של עדות? מובן שכן; חלקן בכתב (שוב, בתת-סוגות שונות), חלקן בעל פה, חלקן מצוירות – ויש ביניהן הבדלים משמעותיים. התפקיד המתווך שיש לפרשנותו של הדובר משתנה בין הסוגות, כמו למשל בין שיח כתוב לציור, אף ששתיהן עשויות "לומר" דבר מה. כשמדובר בעדות, הרי שככל שהיא מנוסחת ביתר דיוק כך היא משכנעת יותר – כאשר מכך משתמעת העדפה לנרטיבים דיסקורסיביים, אפילו בקרב מי שמכירים בהבחנות מסוימות. כך למשל, יומנים הנחשבים לעדות משרדים בלתי אמצעיות הנעדרת מספרי זיכרונות. דבר זה עשוי להצביע על כך שיש להעדיף סוגות, או תת-סוגות מסוימות, של עדות על פני אחרות – טענה שבעצמה מצריכה בדיקה נוספת (שירה, למשל, מתאפיינת בדחיסות תחבירית רבה יותר, אבל היא גם מכלילה יותר מפרוזה, ובמובן זה פחותה הסבירות שתהיה מדויקת מבחינה היסטורית. "שירה היסטורית" על אודות אירוע היסטורי מסוים כמעט שלא הותירה חותם בתולדות השירה).

באיזה מובן עדות השואה מיוחדת בהשוואה לעדות אחרת? ברור שהיא מיוחדת הואיל ורק מי שהיו בשואה יכולים למוסרה. אבל האם די בהבדל זה לעשותה מובחנת כעדות? כאן, כפי שנאמר, הסוגיה נעשית מורכבת יותר. סבל וסכנה קיצוניים, בין אם נגרמו על-ידי כוחות טבע ובין על-ידי תכנון אנושי, לא היו תוצאות של השואה בלבד (ההבדל בין שני מקורות שונים אלה לסבל – דהיינו הטבע או פעולה אנושית – הוא סוגיה חשובה כשלעצמה, שבמרבית המקרים אינה זוכה להתייחסות בדיווחים על סבל וטראומה). מכל מקום, עד שתוגדר תסמונת מובחנת של חוויית השואה על תיאורים או ניתוחים של אותה התנסות, יש להסתמך על הקטגוריה הרחבה והכוללנית יותר של זוועות או סבל כשלעצמם.

דורי לאוב

מה שמייחד עדות בראש ובראשונה הם התנאים המובחנים וההכרחיים שבמסגרתם היא מתקיימת. יש לספק מרחב מוגן שאינו כולל רק את המקום הפיזי והזמן הדרוש, אלא גם מאזין נוכח, מחויב וקשוב באופן מוחלט המוכן ללוות את העד במסע שאליו הוא עומד לצאת. מה שטרם נחקר ונוסח הוא תפקיד המצלמה במפעל זה, אף שמומחים בחקר אמצעי תקשורת החלו לעשות זאת.¹⁰

Amit Pinchewski, "The Audio Visual Unconscious in the Video Archive for Holocaust Testimonies", *Critical Inquiry* 39, 1 (Autumn 2012), pp. 142-166

כדי להשלים את התנאים החיצוניים הללו דרושה מוכנות של העד להתעמת עם מה שכתוכו ולהתייבב אל מול האירוע "האמתי" של חייו. אירוע זה יכול להיות העובדה ששרד את השואה – התנסות, שגם אם היא מכסה חיים שלמים טרם נוסחה באופן מודע. העד לא יכול היה להימנע מנוכחותה כל חייו, חש במודע רק ברכיבים בודדים שלה, וחש שהוא נמשך אליה בעל כורחו ובה בעת נרתע באימה כשהתקרב אליה. לפיכך, ברשות העד יש מידע שעדיין מן הצורך לתעדו ולהביאו לנמען או לצד המעוניין לקבלו. משום כך עדות היא העברת מידע שיש לחץ פנימי בלתי פוסק למוסרו ומוכנות ולהיטות חיצונית לקבלו.

על רקע כזה עדות יכולה לקבל חיים משלה וזיכרונות של עדים יכולים לגדול ולהתרחב. רבים מניצולי השואה שראיינתי במשך השנים הצהירו בסוף עדותם שהם נדהמים עד כמה הם אכן זוכרים וכמה רבים הדברים שיכלו לנסח במילים. מהותית, מתן עדות היה תהליך של יצירת מידע חדש. הם הדפו תמיד את הידיעה שלהם הצדה וראו בה מידע שיהיה מטריד ומפחיד מדי עבורם ומכביד מדי לאחרים. במובן זה החוויה של מתן עדות הייתה חדשה עבורם והותירה אותם מופתעים מהסיפור שלהם עצמם. למרות האימה והעצב שחוו במהלך הריאיון, התנסו העדים בדחף חזק להמשיך ולהביא את הנרטיב שלהם לידי סיום.

כדי לספר את סיפוריהם שומה על ניצולי שואה לחיותם מחדש, ולו חלקית. טבעה של טראומה קיצונית הוא הגורם לכך שלא תמיד ניתן לספר זיכרונות של הזוועות כאירועי עבר שחלפו, אלא יש להבקיע מבעד לשיעורים של זמן ומרחב, שבאמצעותם אנו מארגנים לרוב את ההתנסות. לכן, עדותם של ניצולים ניחנה לעתים קרובות בנימה של מידיות, כאילו מה שקרה או קורה מחדש, כאן ועכשיו. טראומה קשה היא אֵהִיסטורית במהותה ועדות היא ניסיון ליצור נרטיב במסגרת עוקבת שיש בה לפני ואחרי, המתירים לסדר את האירועים לאורך ציר זמן. במובן זה עדות מספקת מידה של היסטוריוזיה.

משום כך, תפיסתה של עדות כ"שלם", במסגרת האינטימיות של דיאלוג עם מאזין שהוא נוכח וקשוב לחלוטין, מפרידה אותה ממקרים אחרים שבהם ניצולים מדברים על התנסויות הרדיפה שלהם או מתייחסים אליהן. וחשובה לא פחות מכך היא גם מטרתה, מתן הקלה מנטל מאיים ומדכא והפונקציה של מסירה לקהל פתוח לקלוט.

קנת וולצר

במהלך "עידן העד", כפי שתייגה אנט ויווירקה את התקופה שבה אנו חיים,¹¹ התפתחה אופנה של מסירת עדות, שימוש בעדות ואפילו הפצת עדות באמצעות טכנולוגיות חדשות של תקשורת דיגיטלית. בעוד שבתקופות קודמות שתקן רוב ניצולי השואה ולא סיפרו על התנסויותיהם בגטאות ובמחנות, בשלב מאוחר יותר של חייהם הגיעו רבים מהם לנקודה שבה משורה של סיבות נעשו הסיפור והסיפור־מחדש חשובים מאוד. כעת חלקן של העדויות הללו נגישות לכל, מועלות

לאינטרנט בלא כל עריכה, ועוד רבות כדוגמתן עתידות להתקבל. אף שקודם לכן התייחסו היסטוריונים רבים בחשד לסובייקטיביות של סיפורים-מחדש כאלה, במיוחד אלו שנמסרו בשלב מאוחר בחיים וזמן רב אחרי האירועים עצמם, שינו חלקם את דעתם וכעת הם מאמינים – וחלקם אף הראו – כי דיווחים של ניצולים מספקים תובנה ייחודית על ההתנסות האנושית בתנאים קיצוניים, ואם בוחנים אותם בביקורתיות הם יכולים אף להוות בסיס ליצירת היסטוריות מובחנות. כשאנו אומרים עדות, אנו מתכוונים לעתים קרובות לסיפור-מחדש כפי שהוא מתבצע בהליכים משפטיים, בארכיוני וידיאו רשמיים ובהיסטוריות שבעל פה. לדעתי, אנו משתמשים במונח "עדות" באופן גמיש, משום שהוא מצביע על אישור כללי של אמת, כמו בהליכים בבית המשפט או במתן עדות דתית בשבועה. למונח נלווה צביון של אמת, או אמונה כנה בדבר אמת, גם אם במציאות עדויות עשויות להיות לא יותר מאשר גרסה קרובה לאמת, משום שלעתים קרובות הן סלקטיביות, לא מדויקות, לוקות באי-דיוקים כרונולוגיים, מושפעות מייצוגים תרבותיים חיצוניים וזרים, ולפעמים הן משקפות הבנה צרה של ההקשר שלהן עצמן. אבל ההנחה שעליה הן מבוססות היא בדבר המחויבות האישית של הניצולים לומר אמת ולדווח בדיוק רב ככל האפשר.

דבר נוסף המשותף לעדויות הוא היותן מפגשים דיאלוגיים הניתנים תוך אינטראקציה בין פרטים בזמן אמת. הן מעוצבות על-ידי שאלות, סדרי יום ופורמטים של מראיין, וכן על-ידי בחירות שבוחר הניצול עצמו, מה לחלוק, איך לחלוק זאת וכמה לומר. לדעתי, הן פחות מכוונות ומעובדות מסוגי אוטוביוגרפיה אחרים, כגון ספרי זיכרונות, והן גם מתכוונות לתאר מציאות שמעבר להתנסות האישית של אדם יחיד. הן מדברות באופן רחב על השואה ועל דוגמאות אחרות של ג'נוסייד, וכוללות אמירות מפורשות או עקיפות על מה שהתרחש במקומות ובזמנים, כיצד נתפסו והוכנו מאורעות אלה, כיצד הגיבו בני אנוש לאובדן ולאימה ולהסתגלות לברוטליות, וכיצד מאוחר יותר ניצולים מבינים וחיים עם העובדה שחיו בתקופה של רצח המוני של בני אדם והרס של עולמות תרבותיים.

כמה רחבה צריכה להיות חשיבתנו על עדות וכיצד עלינו לכנותה? היכן מתחילה עדות והיכן היא נגמרת? האם עדות מופיעה רק בראיונות רשמיים המוקלטים בקלטות וידיאו ושמע או בתעתיקים השמורים במאגרים, או שמא ניתן לגשת לזיכרון ניצולים ולשתפו כאמת באופנים נרחבים ופחות רשמיים? במהלך מחקרי על ההיסטוריה החברתית של ילדים ובני נוער במחנות ריכוז נאציים (במיוחד בנים בני פחות מ-16 בבוכנוולד, אושוויץ 1, בירקנאו, בונה ומספר מחנות לוויין), בחנתי עדויות מצולמות בווידיאו של קרן השואה ושל מקורות אחרים, קיימתי ראיונות המשך עם ניצולים, בטלפון או פנים אל פנים, ובהמשך ערכתי דיונים נוספים, שנולדו כשהריאיון הראשוני הפיח חיים חדשים בזיכרונות. האם גם זו עדות? או שמא משהו אחר? אם אחרי מפגשי ריאיון רשמיים נוצרים חילופי דוא"ל ושיחות טלפון, כפי שקורה לעתים קרובות, האם זה נחשב לעדות? ואם השיחות הללו נמשכות חודשים ופעמים רבות גם שנים, האם גם זו עדות?

אני מאמין שמפגשים נוספים כאלה כולם צורות של עדות. הם שותפים לתכונותיה של העדות המקורית ושל הריאיון הרשמי שלאחריה. לעתים קרובות הם הרחבות של עדויות בשיחות

מתמשכות, המספקות מידע וזווית ראייה נוספים על אירועים, זיכרונות, בני אדם, מערכות יחסים ורעיונות על מה חשוב. לפעמים הן הרחבות ישירות של הריאיון הראשוני המספקות מידע נוסף רק לאחר שאדם בוחן שוב את סיפורו, או רואה אותו באור חדש – עובדה המחייבת שיתוף חדש. או שלפעמים השיתוף ממרחק הוא מוגן ובטוח יותר מאשר פנים אל פנים. חשבו למשל על הניצול שהביע תחילה שנאה עמוקה לראש בלוק בשם גוסטב, במחנה בוכנוולד, אבל בשיחות נוספות הבין שגוסטב נמנה עם מציליו. חשבו על קשיש נוסף, שכפי שגיליתי אחרי ניסיונות אחדים, פשוט לא מסוגל להתראיין, ובמקום זאת הוא שולח קטעי מידע קצרים במסרי דוא"ל, כשלפעמים הוא עצמו נוקט יוזמה ותמיד מוכן לענות על שאלות המשך ממקום המסתור הבטוח שלו מאחורי המחשב.

ספרי זיכרונות, מאידך, שונים מעדויות – הם דבר מה שונה, רשמי ומלוטש יותר. הם אינם דיאלוגיים, אלא מתוכננים וערוכים יותר. ובנוסף, לעתים קרובות הם מעוצבים לצורת נרטיב מוסכם המרחיק אותם מהמדידות של הזמן האמתי שעליה מרמזת עדות. בניסיוני האישי, כשרציתי להעריך את האמת המופיעה כספר זיכרונות, פניתי לעתים קרובות לעדות החשופה ממגננות המוגשת בצורת דיאלוג. זה אכן מה שקרה במקרה של ספר זיכרונות השואה המזויף שהיה עתיד להתפרסם ב־2009 בשם "מלאך ליד הגדר". לעדות היה ערך אמת; לא כך ספר הזיכרונות, שלא היה אלא סיפור שחובר במטרה להימכר.¹²

דומה שלספרי זיכרונות מסוימים, כמו אלה שכתבו ז'אן אמרי, פרימו לוי ופיליפ מילר, יש איכות של עדות כאילו סופרו בעל פה, או אף במקרה של מילר, כמות שניתנו בעדות בפני בית המשפט לפני כתיבתם הסופית. אבל אני מעדיף לחשוב על ספר זיכרונות בקטגוריה שונה, כדבר מה מכוון ומלוטש יותר שהושחזו ביתר תכלית והוצג בצורה שלמה יותר.

אנט ויווירקה

מושג העדות הוא עתיק יומין. ההיסטוריה האנושית מורכבת משפע של דיווחי עדי ראייה. האדם שראה מספר את מה שראה. האדם שפעל מספר מה עשה. האדם שסבל מספר מה סבל. בעיני היסטוריונים מסוימים התרחב מושג העדות עד כדי כך שהוא כולל את כל שרידי העבר ואינו מצומצם לדוח עדותו של עד הראייה.

למעשה, עם השואה משיגה העדות (ועד הראייה) את מעמדה הנוכחי, המבחין בין קטגוריות שונות של התבוננות בעבר. את החלוקה המשולשת של עדויותיהם של עדי ראייה ביססו שני חוקרי השואה הגדולים – ראול הילברג ושאול פרידלנדר. החלוקה מבחינה בין מבצעי פשעים, קורבנות ועומדים מן הצד, ומדגישה כי חקר התנסויותיהם, רגשותיהם ותפיסותיהם של הקורבנות אינו יכול להתבסס על הארכיונים המנהליים של "מנגנון ההרס וההחרבה" הנאצי (מונח שטבע

12 Gabriel Sherman, "The Greatest Love Story Ever Sold", *New Republic*, December 25, 2008
 ראו גם: "Wartime Lies", *New Republic*, December 26, 2008; וראו גם: "A False Story: Six Questions for Ken Waltzer", *Harpers Magazine*, December 31, 2008.

הילברג). יהודים שחיו באירופה של היטלר כבר הבינו זאת וכתוצאה מכך תהליך עדותו של עד הראייה (שאני מגדירה כ"עידן העד"; ראו להלן) מעוגן בלב האירוע. מלכתחילה היה ברור כי בלתי אפשרי לחקור את המחנות הנאציים ואת תולדות השואה בלי להביא בחשבון את התרומה החיונית ורבת הערך שיש לעדויותיהם של עדי ראייה. בספרי "גירוש וג'נוסייד"¹³ ניתחתי את עדויות עדי הראייה הראשונות שמסרו ניצולי מחנות מוות. בספרי "עידן העד"¹⁴ התמקדתי בניתוח דמות העד ובהתפתחות העדויות ממלחמת העולם השנייה ועד להווה, והראיתי כיצד העדות משקפת את השיח בחברה על האירועים שחוהה העד. מיד לאחר המלחמה לא העידו עדי ראייה כפי שהם מעידים כיום; אדם אינו מספר את אותם הדברים והציפיות הן שונות. ולבסוף, "עידן העד" החל בשנות השמונים, זמן שבו הפך העד, ניצול השואה, לדמות מוכרת בחברה.

למעמד זה שניתן לעד הראייה מן השואה בתחום הציבורי והאקדמי כאחד, נודעה השפעה רטרואקטיבית ועכשווית גם יחד. מאותה עת ואילך הוחלה העדות כמקור לכל העידנים (בצרפת, למשל, היא מגיעה עד למלחמות הנפוליאוניות ולמלחמת העולם הראשונה, ונמשכת עד למעשי טבח וג'נוסייד קרובים יותר בזמן, כמו זה שביצעו בני הוטו בבני טוטסי ברואנדה בשנת 1994). המקום שניתן לעד הראייה מגלה רבות על זמננו אנו ומדגיש שיח לא-אובייקטיבי. בנושא זה משתמש פרנסואה הרטוג, המתבסס על תאוריית הפרזנטזום (הסתכלות העבר בראי ההווה), כדי להסביר כיצד מעניקה החברה שלנו קדימות לזיכרון (שרידים ש"עברים" עוקבים הותירו בהווה) על פני ההיסטוריה (שחזור של אותם "עברים").¹⁵ בדומה לכך, גם אוליבייה רולן מסביר בספרו "נמר של נייר" כי "החברה שבה חי [בנעוריו] שינתה את פניה באמצעות כוח שחיבר כל מאורע או אדם יחיד לשרשרת עתיקה של אירועים או יחידים טרגיים יותר, [אבל] היום יש רק ההווה, או הווה מידי, ההופך לתסבוכת קולוסלית, בליל עצום, מפץ גדול של קבע".¹⁶ "מפץ גדול" זה, הניתוח הפוליטי נחשב חשוב פחות מהשפעתו על חיי אנוש.

2. ושאלה הקשורה לקודמת: מהם היתרונות והחסרונות, לניצולים ולכולנו, של הידברות עם ניצולים בעיקר כ"נושאי עדות" או כ"עדים מוסריים"?

הנרי גרינספאן

עדויות של עדי ראייה נוצרו ונאספו בעיצומו של ההרס ועל-ידי ועדות היסטוריות לאחר השחרור, אבל ההבנה של תפקיד ה"עד" או "נושא העדות" היא תופעה חדשה יותר. פרט לניצולים ידועים כמו אלי ויזל, שעטה את התואר בשלב מוקדם, הניצול-העד כטיפוס תרבותי הגיה רק בשלהי

13 Annette Wieviorka, *Déportation et génocide: entre la mémoire et l'oubli*, Paris: Plon (1992)

14 Annette Wieviorka, *L'Ere du témoin*, Paris: Plon (1998)

15 François Hartog, *Régimes d'historicité: Présentisme et expérience du temps*, Paris: Le Seuil (2003)

16 Olivier Rolin, *Tigre en papier*, Paris: Seuil (2002)

שנות השבעים, בד בכד עם העניין הגואה בשואה ככלל.¹⁷ אי-אפשר לדעת כמה ניצולים מזדהים עם תפקיד זה. מובן שיש בהם שמאמצים אותו ברצון; אחרים נמלטים מפניו. מהתנסותי עם ניצולים שראיינתי על פני יותר מארבעים שנה, אפשר למצוא בין שני הקצוות הללו כל גרסה אפשרית. ניכר כי ניצולים רבים, שמסרו עדויות מצולמות בווידיאו או דיברו בהקשרים פומביים אחרים, הפיקו רבות מכך. לא משנה עד כמה הסיפור-מחדש יכול להיות קשה. ההזדמנות לזכור את שאבד, לזכות בהכרה בהתנסותם, לקוות שתצמח מתוכה טובה כלשהי (אף שניצולים תוהים לעתים קרובות, שלא לעין המצלמה, אם זה אכן קורה אי פעם), יכולה להיות בעלת משמעות רבה. בדומה לכך, עצם העובדה שהעדות הקונבנציונלית היא אכן "הזדמנות מיוחדת", מעניקה לניצולים רבים תחושת הכלה – מקום למה שאבד ולזיכרונות – והמבנה הצפוי שלה הוא בדיוק חלק מהנחמה שהיא מעניקה.

עבור המאזינים לעדות, עצם המדידות האנושית (מתווכת ככל שתהיה) של מרבית העדויות אינה זקוקה להצדקה נוספת. אבל עיסוק מעמיק בעדויות אלה יכול לתרום לידע מכל סוג שהוא – "כל שאלותינו", כפי שאמר ליאון – גם כאשר דיווחי הניצולים קוראים תיגר על חלק ניכר ממה שנחשב לידע. בכל האמור בדיסציפלינה שלי עצמי, אין כל ספק שמהאזנה רגישה לניצולים תצא הפסיכולוגיה (לרבות העבודה על "טראומה") נשכרת יותר.

וכך, השאלה הנכונה היא אפוא באשר ליתרונות ולחסרונות של דרכים שונות להקשיב לניצולים ולתקשר עמם (ושוב, שאלת הסוגה) למטרות שונות ועבור משתתפים שונים. ככל המוסכמות, הפורמט המובנה מאוד של עדות מצולמת בווידיאו בוחר להכליל דברים או להותירם בחוץ. בצפון אמריקה ובאוסטרליה, למשל, מעטים הסיכויים שניצולים שהצליחו פחות מבחינה כספית יהיו מוכנים להעיד מול מצלמה. מה שמהווה מקור נחמה לחלקם הוא בעיית עיבור אחרים. קנת וולצר מתאר ניצול שלא היה מסוגל לשאת ריאיון ישיר כלשהו ותחת זאת הוא יזם שורה של מסרי דוא"ל שבאמצעותם תקשר בקצב ובמדיום שבהם יכול היה לשלוט. התוצאה הייתה עשרות חילופי דברים, כולם מועילים לוולצר, אך מחוץ לכל ארכיון שהוא.¹⁸

ניצולים אחרים מוצאים כי פורמט העדות הקונבנציונלי הוא מגביל מדי. רות קלוגר למשל אמרה על מאזינים ככלל, לרבות מראיינים: "הם אכן הקשיבו, אבל מתוך פוזה מסוימת, גישה שאימצו להזדמנות מיוחדת זו; הם לא היו שותפים בשיחה".¹⁹ אני רובין התעמתה עם הפרוטוקול של מיום עדות וידיאו ותיארה אותו כ"מסגרת" שסיפקה עבורה את מה שכינתה "השפיל [המשחק]

17 יש הקובעים כי הופיע עוד קודם, ומציינים במיוחד את משפט אייכמן בישראל בשנת 1961. ראו: Wiewiorka, *The Era of the Witness*.

18 וולצר הוא עמית קרוב שעבודתו הראויה לכל שבה מתאיינת באסטרטגיות יצירתיות וחדשניות רבות, החורגות מנוהלי עדות קונבנציונליים. וולצר (שלא כמוני) מאמין כי אופנים מגוונים אלה של תקשורת עם ניצולים כלולים בצדק תחת מונח הגג "עדות". כל עוד מכירים בהבדלים בין עבודה מסוג זה לבין פרקטיקות עדות קונבנציונליות, איני מתנגד לכך.

19 Ruth Kluger, *Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered*, New York: Feminist Press of the City University of New York (2002), p. 94.

הרגיל שלה" – גרסת "בררת המחדל" של הסיפור-מחדש שלה, שלוטשה והושחזה במשך שנים שבהן סופרה. בריאיון שהעריכה יותר מכל, לעומת זאת, הבלתי צפוי והתגלית היו החשובים מכל: "מחשבה אחת הציתה אחרת, ועוד אחת, שאולי אפילו לא ידעתי שיש בי. זה החלק המספק כל כך. לא משנה מה נדמה לי שאני מלמדת, אני לומדת בה בעת. אנחנו לומדים יחד".²⁰

כאן, אם כן, טמון ההבדל שתואר קודם בין הצהרה לבין חקר ("לומדים יחד"). ההידברות כפעילות משותפת עשויה לכלול חשיפה והסתרה של סודות (של המראיין והמראיין) במהלך ההקלטה ובזמן שיחה שלא לציטוט, באופן שכמעט תמיד מתפתח באמצעות ראיונות מרובים ולא בפגישות יחידות.²¹ גישה כזו אינה מאפשרת "ערך ייצור" עקבי וארכיונים גדולים, אבל זו גם אינה שאלה פשוטה של עומק כנגד רוחב. בחקירה שיתופית אנו לומדים דברים שונים מכפי שאנו למדים בעדויות יחידות, ואנו לומדים את הדברים הללו בדרכים שונות. המשמעות המלאה יותר של אפיונות ספציפיות, של תיקונים שמוסיפים ניצולים להסברים מוקדמים יותר לבחירות שעשו במהלך המלחמה ואחריה – זיכרונות שטרם חלקו עם איש, מסר כללי, הגיגים על שומעיהם – כל אלה ועוד עשויים לעבור שינוי עמוק במהלך ראיונות מתמשכים.

בעבודתי, ובעבודתם של אחרים, יש דוגמאות רבות ליכול השונה שמניבות גישות שונות. כאן יהא עלי להסתפק בשימת דגש על כך ש"ללמוד יחד" משמעו: ידע שאיש משני המשתתפים לא יכול היה לצפות מראש או להגיע אליו לבדו. הנחת המוצא בלמידה כזו אינה הסכמה. למעשה, דווקא התקשורת הממושכת והקשובה היא שמאפשרת אי-הסכמה, עושה אותה למועילה ומאפשרת להכיר בה ככזו. אף שמהותית ניתן לנחש אילו סוגיות מושמטות מעדות השמורה בארכיון, הניחוש יהיה רחוק מאוד ממה שניתן ללמוד כשמנסים לשאול על אותן סוגיות בדרכים מרובות ובשיחות מרובות.

גישות שיתופיות הן מאתגרות (ככל מערכות היחסים האנושיות המתמשכות) ולא תמיד הן מעשיות או רצויות. אנתרופולוגים וחוקרי היסטוריה שבעל פה דנים זה שלושה עשורים ביתרונותיהן ובמגבלותיהן. לדעתי, ההיעדר היחסי של דיון זה במסגרת מחקר השואה, ראוי לציון ומצער גם יחד.

שרה הורביץ

המונח "עד מוסרי", כפי שהוא משמש לתאר ניצולים, נע בין שיחות אקדמיות וציבוריות על השואה, דיווחים אוטוביוגרפיים והתפקיד שיש לניצולים בימינו. המונח מרמז על כך שלזיכרון יש תפקיד אתי ולא רק תפקיד ראייתי, פסיכולוגי או הנצחתי. השימוש במונח זה מקנה לניצולים ולדיווחים שלהם משמעות שהיא מעבר לדיווח פשוט על העבר, ולמעט קומץ יוצאים מן הכלל

Agi Rubin and Henry Greenspan, *Reflections: Auschwitz, Memory, and a Life Recreated*, St. Paul, MN: Paragon House (2006), p. 170

21 אני דן בגישה זו ובפרוטה בספרי, Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors: Beyond Testimony*, St. Paul, MN: Paragon House (2010). ראו גם האוסף המצוין בעריכתו של יורגן מתיאוס: Jürgen Matthäus (ed.), *Approaching an Auschwitz Survivor: Holocaust Testimony and its Transformations*, New York: Oxford University Press (2010)

השימוש בו הוא בלתי ביקורתי ובלא הגדרה מדויקת, אבל בהקשרים שונים הוא מציין דברים שונים.

אני סבורה כי מקורו של המונח (רב־פנים ככל שיהיה) הוא בשני מודלים נרטיביים המופיעים בזיכרונות של ניצולים: הראשון הוא רגע זכור שבו הקורבן, שאינו בטוח בעתידו, נודר "לספר לעולם מה קרה" אם אכן ישרוד; השני הוא פנטזיה, או רגע זכור מהתקופה שלאחר המלחמה, שבו מגשים הניצול נדר זה ומספר את שקרה לו, אבל סיפורו מתקבל בזלזול או באי־אמון. משני רגעים חוזרים ונשנים אלה בדיווחי ניצולים, צומח מושג הניצול כעד מוסרי. מוסרי – מפני שהוא ממלא מחויבות מוסרית למתים שאינם יכולים לדבר בעד עצמם, ושסבלם והשמדתם ידוכאו ויושקו אם הניצול לא יספר אותם; ומוסרי גם מפני שבעצם סיפורם מחדש של מעשי האכזריות שנעשו במכוון בקורבנות, הניצול מכריח את מי שסירבו עד כה להיות מעורבים (וכאן עולה במחשבה הפזמון החוזר בשיר של שרלוט דלבו, "הו אתם היודעים"), ורק מאוחר יותר נאלצים להתמודד עם אתגר המערער את שלוותם.

גנאלוגיה זו משנה את מובן העד מדיווח של צד שלישי, המצוי מחוץ לזוועה הנאצית, לקול המדבר מתוכה. כמי שחלק את סבלם של הקורבנות ובמובן מסוים גם את מותם, "העד המוסרי" ממקם את הקורבן האנושי במרכז התמונה, מכייל מחדש מוסריות משותפת שמערכת שוללת צלם אנוש וברוטלית הפכה על ראשה. עדות מוסרית, בין שמרומזת ובין שמפורשת, מכילה בתוכה עבור המאזין קריאה לאתיקה.

אני רואה באהדה את הנטייה לחשוב על דיווחי ניצולים באופן זה, אבל אני גם נזהרת, ולא רק מפני שהקריאה לאתיקה עשויה לכלול גם מערכת גדולה ופולמוסנית. אחד הפרדוקסים המטרידים בהצמדת "מונח מתאר" – "עד מוסרי" – לניצולים, היא שמונח זה יכול לגמד את מה שבעיני היא הקריאה המוסרית, העוצמתית ביותר, של דיווחיהם – עימות עם דהומניציזיה, רוע וסבל קיצוניים, שלא ניתן להטמיע או להסביר על נקלה. כשאנו מכנים ניצולים "עדים מוסריים" אנו מקלים בכך את אי־הנחות שאנו חשים לנוכח השואה ומפיקים כך סיגור כוזב, והייתי אומרת אף סנטימנטלי, או הרואי, לסיפורים הפרטניים של העבר.

אף שניתוחים מסוימים של מושג העד המוסרי מתעקשים על חילוניותו, אני סבורה שהוא שואב גם ממקורות דתיים – בוודאי בשיח הפופולרי, אבל לעתים קרובות גם בשיח המחקרי. המונח מעלה הן את זכרו של העד הנוצרי לנוכחות האל באמצעות אמונה וסבל, הן את זכרם של נביאי התנ"ך, שפחות משהם חוזים את העתיד הם שוטחים את רעות ההווה והשלכותיהן האנושיות (שגם אותן הם חווים). "עד מוסרי" מרמז, אם כן, כי בזכות סבלם צברו הניצולים חוכמה ושיעור קומה מוסריים. עובדה זו עושה את סבלם ראוי וכדאי, בעל תכלית ומרומם, במקום שיהיה אקראי, מחריד ונטול משמעות. זה, בתורו, מקל על כולנו לשאת את העבר – במילים אחרות: מציב בפנינו ניצול שעמו אנו יכולים לחיות. זוהי מין אידיאליזציה של הקורבן ושל הניצול, המתירה לנו לשכוח כי סבל ששובר בני אדם איננו כור היתוך המזכך את אופיו המוסרי של אדם.

ובדרך דומה, המונח "נושאי עדות" מגמד את הניצולים, בעודו משווה להם, למראית עין, מעמד מרומם. החשיבה על ניצולים כעל "נושאי עדות" מעלה בזיכרון הילה דתית למחצה –

דהיינו, עדות שלא במובנה המשפטי, אלא במשמעה הדתי, המעידה על נוכחות האל ומקלה על ההשלמה עם הסבל, משום שאין עוררין על משמעותה. בה בעת חשיבה כזו עושה שימוש לא נאות בניצולים ובדיוווחיהם. אני נזכרת בתוכחה של רוזה (בנובלה בעלת אותו שם, פרי עטה של סינתיה אוזיק) המתמרמרת על אותם חוקרים השוללים את אנושיותם של ניצולים, כשהם מגמדים אותם לכדי מושאי מחקר: "ניצול [...] כל זמן שלא יצטרכו לומר בן אדם".²²

הצמדת המונח "נושאי עדות" לניצולים מדגישה את מה שהם יכולים לומר לנו על העבר. אלא שהיא מקבעת את העבר כצילום, מרמזת שהזיכרון ששינה כעת צורתו והפך ל"עדות" הוא נוקשה ובלתי משתנה, ולא זורם ודינמי. היא מפריעה לנו לראות אותם כבני אדם שלמים המעניקים פרשנות משלהם לעבר, אבל גם חיים מעבר לו, בונים מערכות יחסים, חושבים על מוסר, תיאולוגיה, יחסים, פוליטיקה ומשמעות אנושית. הצמדת המונח מגבילה את מי שהשואה הפכה לקורבן והמיטה עליו שכול, לתפקיד של מסמכים אנושיים.

אווה קובאץ'

מנקודת מבט חברתית (ולא משפטית) לא קל להפוך לעד. למרבה הפרדוקס, כדי שעדות תיחשב אותנטית, לא די לחוות אלימות. מצד אחד, על החברה להכיר באלימות כבלתי קבילה מבחינה מוסרית, ובשבועים השנה האחרונות ראינו עד כמה שנוי במחלוקת האופן שבו מבצע הפשעים, העומדים מן הצד, עדי הראייה, ילדיהם ונכדיהם, תופסים את העבר. מצד שני, ניצולים רבים התמודדו עם בעיות עצומות כשסיפרו מחדש את התנסויותיהם הכאובות והטראומטיות, משום שלעתים קרובות חשו אשם כלפי בני משפחה או חברים שלא שרדו. הם שאלו את עצמם, לפעמים, כיצד יש לייצג את מה שלא ניתן לייצגו, וכיצד יכול אדם להעיד על תאי גזים אם איש לא ניצל מתוכם?²³ יתרה מכך, בשל הבושה המתקשרת להתנסויות כאובות שעברו, ניצולים כמעט אף פעם לא דיברו בגלוי על העינויים הגופניים והנפשיים (למשל עיקור) שפגעו בגופם. עם זאת, מרגע שעד מוסר עדות, כולנו מכירים את הרגשות העזים ולעתים קרובות המזככים, שהוא יכול לעורר בקהל: "כן, משוכנע שכך זה קרה".²⁴

22 Cynthia Ozick, "Rosa", in: *The Shawl*, New York: Knopf (1989), p. 36
 23 עם זאת, העדות ההונגרית הראשונה על תאי הגזים, למשל, התפרסמה זמן קצר אחרי המלחמה אבל נשכחה מיד. ראו: Miklós Nyiszli, *Dr. Mengele boncolóorvosavoltam*, Nagyvárad/Oradea (1946). התרגום הגרמני הראשון ראה אור שישים שנה לאחר מכן: *Ich war Doktor Mengeles Assistent*, Oświęcim (2004). כשניתחתי נרטיבים ביוגרפיים של התנסויות טראומטיות נתקלתי לעתים קרובות בפרדוקס של דימויים שיש פער בינם לבין האמת שהם מעידים עליה. ראו: Georges Didi-Huberman, *Images malgré tout*, Paris: Minuit (2003).

24 ראו למשל הזיכרון האישי של ריינהרט קוזלך על השואה: Reinhard Koselleck, "Die Diskontinuität der Erinnerung", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 47, 2 (1999), pp. 213-222.

ברל לאנג

אָמִידַת החשיבות או הערך שיש בעדותו של ניצול מתחלקת בחדות לשני היבטים. הראשון נוגע לערכה הראייתי, דהיינו, בשחזור העבר ההיסטורי של מה שקרה, ביישוב עדותם של ניצולים יחידים עם עדויותיהם של אחרים (ובהם לא רק ניצולים, אלא גם מי שביצעו את העברות ומי שעמדו מנגד), ועם מקורות אחרים לראיות – תיעודיים וארכיוניים. כאן מודגשת סוגיית מהימנותה של עדות הראייה, והעדויות הרבות בתיקים משפטיים ובבתי משפט, בהקשרים תרבותיים מגוונים, מצביעות על האפשרות שדיווחיהם של עדי ראייה יהיו שגויים (כמו בפתגם הרוסי "הוא משקר כמו עד ראייה"). מאורעות שסופרו, ולו זמן קצר לאחר התרחשותם, נבדלים מאוד זה מזה לא רק בפרטים שוליים, אלא גם בחלקיהם המשמעותיים ביותר. המסקנה אינה שיש להתעלם מדיווחים כאלה, אלא שהשחזור ההיסטורי על סמך עדות פרטנית, כמו השימוש שנעשה בכל ראייה אחרת, מחויב להיות ביקורתי ולבחון דיווחים פרטניים (עדויות) לאור ראיות אחרות מסוגים שונים. במובן זה עדות היא אמצעי לְרִאָיָה, ובכך אין לה עדיפות על פני אמצעים אחרים. ההיבט השני שממנו נאמדת עדות הוא הכוח המוסרי שהיא נושאת עמה – השפעתם של אירועים ספציפיים על בני האדם המעורבים בהם, ואחר כך על מי ששומעים או קוראים את פרטיהם המסופרים מחדש. אופן הבנה זה נפרד מכל אָמִידַת של דיוק היסטורי: אנו מכירים בכך שזה האופן שבו הניצול ראה, או לפחות האופן שבו הוא רואה עתה, את מה שקרה. והניצול, המדווח על המגע הישיר שלו עם האירועים המסופרים, מביא אותנו במגע, גם אם מכלי שני, עם אותה התנסות מידית במאורע עצמו. העובדה שההתנסות המסופרת היא אישית ולפיכך סובייקטיבית, מעלה את הסוגיות שכבר נזכרו בכל האמור למעמדה הראייתי, אבל המשקל של מה שקרה בחיי האדם המספר אותה ניכר לעין (וזאת בהנחה, כמובן, שהדובר אינו ממציא או בודה את הנרטיב, כפי שקרה ב"עדויות" מסוימות).

למה שנייחס למגע בלתי ישיר זה משקל מוסרי? מפני שהדובר מעביר לאחרים, מן הפנים החוצה, התנסות בהתייחסות קיצונית ועם זאת ישירה, שכדי להבינה נדרשים הקורא, או המאזין, לפעולה של הדמיון המוסרי? זו דרישה קשה ומחמירה יותר ועם זאת אישית, מדרישה שמציבה התנסות שכיתה, אף שלעיתים קרובות גם אליה נלוות השלכות מוסריות.

איך ניתן למדוד "משקל" מוסרי (דהיינו, לשקול אותו)? אין קנה מידה מקובל לכך, ומובן מאליו שאמידה של משקל מוסרי אחד שונה מזו של אחר. המשקל המוסרי של נטילת חיים יהיה שונה ברוב המקרים מהמשקל המוסרי של שקר, וכן הלאה. אבל העובדה הבסיסית המשותפת לכל הדיווחים היא המשקל עצמו – ראשית במעשה ולאחר מכן בסיפור מחדש של עדות. המשקל חשוב בראש ובראשונה לאדם המושפע באופן מדי, אבל גם למי שמאזינים לדיווח או קוראים אותו. בלא ספק נודעת חשיבות להבדלים של מרחק וזמן. לעדות חיה של ניצול השפעה שונה מזו של עדות מוקלטת, גם אם המילים זהות. דומה גם שהסוגיה היא כללית יותר; חשיבות היותך אתה חלק מן המאורע, הופכת לחלק מהשאלה הכללית יותר של החשיבות המיוחסת לשואה עצמה, בהיסטוריה ובחיים היהודיים, אבל גם באופן כללי יותר בהיסטוריה ובזיכרון התרבות.

לרוע המזל, לעתים קרובות מבלבלים בין החשיבות המוסרית, המקושרת בצדק עם עדות ניצולים ועם הניצולים עצמם, לבין חשיבות ראייתית או היסטורית. דוגמה אחת לבלבול מהסוג ההיסטורי היא האיסור המתמשך בישראל על ביצוע או השמעה של המוזיקה של ריכרד ואגנר בנימוק שהיא פוגעת בניצולים. ההשלכה של איסור כזה היא שעם מותו של אחרון הניצולים תותר המוזיקה. גם בלי להתייחס לשאלה אם המוזיקה אכן "פוגעת" בניצולים, השרירותיות שבאיסור עצמו ברורה דיה כדי לערער עליו. חשבו, לעומת זאת, על כתיבתן של דמויות אנטישמיות אחרות, לרבות היטלר עצמו ("מיין קמפף" תורגם לעברית), או פשוט מכך, הנוכחות והקבלה של מכוניות של פולקסווגן, המזוהה באופן כה ישיר וסמלי עם משטרו של היטלר.

דורי לאוב

במהלך השואה לא התכוונו הנאצים רק להשמיד פיזית את העם היהודי, אלא גם למחות מההיסטוריה ומן הזיכרון. גם מעשה הג'נוסייד עצמו יועד להימחק. כל מה שהיה עתיד להיות מיהדות העולם היה אוסף שרידים של "גזע נכחד", שהיו מוצגים במוזיאון מיוחד בעיר פראג. שורה שלמה של ביטויי לשון נקייה – למשל "טיהור", "העברה" ו"טיפול מיוחד" – שימשו להסוות את טבעו האמתי של ההרג. היהודים באירופה הכבושה היו מודעים לגמרי לניסיון השמדה זה ועשו כל שאלא ידם להתנגד לו. הם תיעדו בקדחתנות את שקרה להם וניסו ליצור ארכיונים שישרדו אחריהם וישמשו ראיה לחורבנם. ההיסטוריונית הצרפתייה אנט ויוורקה כותבת כי "הכתבים האלה מעברו השני של הקבר היו מחאה נגד המוות – התנגדות לו באמצעות יצירתם של זיכרונות שיארכיו ימים אחריהם".²⁵ ניסיון מחיקה דומה מכון גם כיום כלפי ניצולים המוסרים את עדויותיהם. התעלמות מעדויותיהם משמעה הסכמה שבשתיקה עם מעשה הג'נוסייד הגרמני. התעלמות כזו לוקחת חלק בהשמדה של החוויה שעברה עליהם ושל זיכרונם, והיא תממש את החורבן שהגרמנים לא הצליחו להשלים.

ידע על ג'נוסייד אינו יכול לבוא ממסמכים בלבד, ולא די בשמות, בתאריכים ובמספרים. כדי לדעת באמת מה קרה אנו צריכים לספוג את ההתנסות האנושית – בלעדיה הידיעה שלנו, הן של ההיסטוריה הן של ההווה, נותרת קטומה. אין לנו מצפן פנימי שינחה אותנו ואפשר שלא נוהה כי ההיסטוריה חוזרת על עצמה ולא נהיה ערים לה. בלי ידיעה כזו אנו מוותרים על המציאות עצמה ונעשים פגיעים יותר לתחליפים מתגוננים, שאותם אפשר למצוא על נקלה באידיאולוגיה, בפנטיות, בכתות, בצרכנות הדוניסטית וביקום הווירטואלי.

יתרה מכך, בג'נוסייד יש תחומים עצומים שעל אודותיהם אין כלל מסמכים. שש מאות אלף יהודים גורשו למחנה המוות בלוז'ן, ורק שניים הצליחו להימלט; עד היום אנו יודעים מעט מאוד על מה שהתרחש שם. כמעט שאין בנמצא תיעוד על צעדות המוות ועל ההתקוממויות באושוויץ ובטרבלינקה; כמעט כל הידוע לנו על אירועים אלה לקוח מעדויות ניצולים. כדי שהשואה תהיה מאורע ממשי שניתן ללמוד ממנו, חייב להישמע קולו של ה"אני" שחווה אותה.

איני רואה בניצולים עדים מוסריים; עבורי הם דווקא מצבת זיכרון למציאות. התעסקותנו בעדויותיהם אינה משקפת בשום פנים משיכה למעשי זוועה – זהו מאבק שעלינו לעבור על מנת להתמודד עם מציאויות שכמעט לא ניתן להעלותן בדמיון. עבור ניצולים, ההתעסקות שלנו בעדויותיהם מסייעת להקל ספק, שקינן בהם תמיד, אם מה שחוו וזכרו אכן קרה, או שמא היה יציר דמיונם. ניתן להבחין כאן בהשפעתה של כוונת המחקר הגרמנית. נכונותנו להקשיב והעניין שאנו מגלים משמשים אישור למציאות הפנימית שלהם. ניצולים תמיד רצו לדבר ולהשמע ועל כך מעידים לא רק "הכתבים מעבר לקבר". בין 1945 ל-1950 נמסרו כ-20,000 עדויות, רובן בכתב. אלא שזרם העדויות יבש מרגע שהניצולים הבינו שאיש אינו מתעניין בהם. כשהעניין שב וניער, ניתנו שוב עדויות.

יכול להיות שכשניצולים מוסרים עדות הם עלולים לחוות שוב טראומה, במיוחד כשתנאי ההאזנה אינם מיטביים. עם זאת, בשתיקה טמון סיכון רב יותר מאשר בדיבור.

קנת וולצר

אני מחויב ללימוד של ההתנסות החברתית בגטאות ובמחנות הנאציים ולכתיבה עליה, וזאת ניתן לעשות רק באמצעות סיפוריהם השונים של ניצולים, בזיכרונות, בעדות ובמה שאכנה צורות עדות נוספות: ראיונות, הרצאות בבתי ספר, נאומים פומביים, שיחות המשך בטלפון ובדוא"ל וסיפורים שסופרו לילדיהם ועל-ידי ילדיהם. ברצוני להיכנס אל תוך דיווחיהם של ניצולים, בכל צורה שבה הם ניתנים, ולהקשיב לקולותיהם כדי להבין בצורה מלאה יותר מה נעשה, כיצד נחוה, ואיך בני אדם חיו אז וחיים כיום עם הזיכרון והנטל של מה שקרה. למדתי בעבודתי כי אכן יש יקום מתנות ריכוז שיש לשחזר, להרכיב מחדש ולחקור, ובהשוואה למקורות אחרים עדות ניצולים מיטיבה להציע גישה אליו.

למדתי גם שבמידת האפשר יש לאמת את עדויות הניצולים אל מול הראיות המופיעות בתיעוד של המחנות (כמו הרשומות המצויות בארכיון שירות האיתור הבינ-לאומי) על מנת לקבל מידע נכון ומדויק יותר. את העדויות עצמן יש לקרוא במקובץ ובאופן השוואתי, שבו החוקר מחפש בהרבה סיפורים מחדש ליבה משותפת של זיכרון האירועים. כריסטופר בראונינג הראה כי מחקר מבוסס עדות יכול לעמוד באמות המידה של היסטוריה לעילא ולעילא. זאת כשחוקרים מחפשים אחר "זיכרון ליבה" העולה מבדיקה של מספר מספיק של דיווחים, המאפשרים להם לבחון זה כנגד זה.²⁶ וגם אז, האינטואיציה של ההיסטוריון, המתפתחת תוך כדי העמקתו בחומרים, היא מרכיב חשוב. מן הראוי לציין כי השילוב של עדויות ומסמכים יחדיו מאפשר לנו להיכנס עמוק יותר לתוך ההיסטוריה, לצפות באסירים המועברים לפה ולשם באותו יקום, להעריך את צריפיהם ומשימות העבודה שלהם וללמוד על התנסויותיהם ועל תגובותיהם וכן את מה שהם חושבים בדיעבד.

Christopher Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*, New York: W. W. Norton & Co. (2010), pp. 9-10; וגם אז, כתב בראונינג, יש שכבות של זיכרון מודחק שלעולם אינן משוחזרות.

ולבסוף, עלִי להוסיף שכל זה מסובך מעט. ניצולים נבדלים בחדות זה מזה באופני המחשבה, ההבנה או הארגון של הסיפורים־מחדש שלהם, במידת הידיעה או התחכום של הבנתם בשעתם, בהתעקשות או בגמישות שלהם בנוגע לכך שראייתם את הדברים כיום היא נקודת המבט הנכונה והיחידה. ניצולים גם נבדלים זה מזה בהיקף הידע שלהם – גם עשרות שנים מאוחר יותר – על ההקשר הרחב יותר והאירועים הכוללניים. הן ספרי זיכרונות הן עדויות מביאים את ה"אני" אל הסיפור – אני עשיתי זאת, אני נמנעתי מזה, אני הייתי לבד, אני הייתי עם אחרים, אני עשיתי קודם את הדבר הזה שגרם מאוחר יותר לתוצאה הזאת – ובכך מייחסים ליחידים בתנאי מחנות יכולת רבה יותר לפעולה עצמאית ולראיית הנולד מכפי שהיינו משערים בתחילה. אלה מבינינו העובדים עם עדויות ניצולים לומדים להבדיל בין אלה שהן מועילות ורפלקטיביות וצריכות להנחות את עבודתנו, מאששות ומחזקות אותה, מעניקות תוקף לעדויות אחרות, לאלו שאינן עוזרות או מסייעות כלל. כפי שמציין בראונינג, בקריאת עדויות רבות מפתחים יכולת מוגברת לזהות אילו מהן מוסרות ידע שלם ומדויק ביותר, ואילו לא.

במחקרי על הצלת ילדים ובני נוער בבוכנוולד, הבינו רוב בני הנוער כי ניצלו וחלקם היו מתוחכמים למדי כדי לדעת כיצד התאפשרה הצלה בתוך מחנה ריכוז ומי היו המצילים. לרבים מהם היו בהדרי העבודה או על קירות חדרי המגורים שלהם צילומים של מאות בני נוער שהובלו על־ידי אנשי מפתח במחתרת אל מחוץ למחנה אחרי השחרור. לאחרים כמעט שלא היה מושג על כך שהם שרדו בבוכנוולד עד אפריל 1945, כשהמחנה שוחרר על־ידי הארמיה השלישית של גנרל פאטון. מעטים מאוד (שכולם הופרדו מהאחרים אחרי השחרור) אף עמדו על כך שלא הייתה הצלה, לא הייתה תוכנית להצלת ילדים, לא היו צריפים מיוחדים שבהם רוכזו בני נוער והודרכו – הם לא ראו צריפים כאלה ולכן לא ייתכן שאכן היו בנמצא.

מעניין לציין כי ספרו של אלי ויזל, "הלילה", שלימים תיארו המתבר כ"תצהיר" וכביטוי של "האמת הלא מלוטשת",²⁷ אינו אומר דבר בנושא הצלת ילדים בבוכנוולד. נזכר בו צריף, ששהו בו מאות ילדים, ושוויזל עקף אליו אחרי מות אביו. עוד מזכיר הספר את גוסטב, דמות מאיימת האוחזת באלה. אבל "הלילה" נכתב ותורגם בצרפת בשנות החמישים, בהלך רוח אקזיסטנציאליסטי, על ילד שאיבד את אלוהיו, איבד את אביו ושקע בבדידות קיצונית במחנות. הסיפור של התארגנות קולקטיבית בתוך בוכנוולד, שתכליתה הצלת מאות ילדים ובני נוער, לא עלה בקנה אחד עם הנרטיב שוויזל שאף לחבר, בעוד שבספרי זיכרונות אחרים, מאוחרים יותר, הוא תיאר בהחלט את הצלת בני הנוער ב"קינדר בלוך"⁶⁶, שבו היה גוסטב סגן ראש הבלוק. נוסף על כך הכיר ויזל באופן אישי בתפקידו של זקן הבלוק, הקומוניסט הצ'כי אנטון קלינה, שהוכרז ב־2012 חסיד אומות העולם. ויזל אמר לי שאחרי שוואצלב האוול עלה לשלטון בצ'כוסלובקיה החופשית, הוא ביקר אותו ב־1991 בפראג וחיפש אחר קלינה כדי לחלוק לו כבוד. אחרי המלחמה שימש קלינה פקיד ממשלתי ולמרבה הצער נפטר שנה קודם לכן.

אנט ויווירקה

לשימת הדגש על עדויות עדי ראייה בבניית ההיסטוריה יש השלכות חשובות. הכנתה של היסטוריה כתובה היא, כפי שהצרפתיים אומרים, "שוות ערך לאדם". זו היכולת לתעד היבטים של ההיסטוריה שאין בנמצא חומר ארכיוני על אודותיהם, כמו בעבודתי ב"גירוש וג'נוסייד". התוצאה העיקרית של הדגש על עדות הראייה בהיסטוריה היא העובדה שהעדיפות הניתנת להיבט האנתרופולוגי מוחקת את ההיבט הפוליטי של ההיסטוריה. מאחר שהשואה אינה רק דיווחים מפי קורבנות, מבצעי עברות ועומדים מן הצד, התוצאות של המנגנונים הפוליטיים מצריכות ניתוח נוסף.

3. באילו דרכים תורמים תיאורים שנכתבו במשך המלחמה עליידי מי שלא שרדו (למשל יומנים, כרוניקות של הגטו, רשומות שנשמנו למשמורת וכן הלאה) לאופנים שבהם אנו מבינים, או מסלפים, "עדות" של ניצולים?

הנרי גרינספאן

אפשר שמה שחשוב ביותר לציין על דיווחים שנוצרו במהלך ההשמדה, היא העובדה שהם היו משוקעים בים של דיבור. כמו האוקיינוס שבו אדם שוחה, הנושא כה מובן מאליו עד שהוא עלול להיעלם מהעין. וכמובן, יש שכתבו בבידוד יחסי, אבל כמו בכל קבוצה הנתונה במצור, מה שהגיע אל כרוניקות קטנות וגדולות, ארכיונים, יומנים ופיסות זיכרון אחרות, מייצג רק שבריר מן הסיפור המדובר והסיפור־מחדש – באופנים כמו תיאור, שמועה, השערה, אזהרה, הגות, יגון, אימה או ייאוש.

אף שיומנים וארכיונים של הגטאות הגדולים, כגון הכרוניקה של לודז' וארכיון "עונג שבת" של רינגלבלום בוורשה, שונים אלה מאלה, כולם מתייחסים ללא הרף לאמירות כמו: "מישהו אמר", "יש שמועה ש...", "אישה טענה" וכן הלאה. ושוב, זה לא יכול היה לקרות אחרת. המטרה, במיוחד במקרה של "עונג שבת", הייתה איסוף של מידע רב ככל הניתן על הנסיבות המידיות, ולפעמים מתן פרשנות על המצב המידי למידע רב ככל הניתן. רינגלבלום שאף להיות מקיף וכוללני ביחס לדיווחים ולחפצים כאחד. באשר לאחרונים, שמואל קאסוב מתמצת את תכולת אחד המטמונים שנמצאו: "צירים, עטיפות ממתקים, כרטיסי חשמלית, כרטיסי קיצוב מזון, כרזות־יאטרון, הזמנות לקונצרטים ולהרצאות"²⁸. ביחס לדיווחים מציין קאסוב כי רינגלבלום "השתמש במילים שונות: ארבייטען, מאטעריאלן, פאָרשונגען, בעשרייבונגען, תעוען, מאָנאָגראַפֿייעס, עווידענץ [עבודות, חומרים, מחקרים, כתבים, תזות, מונוגרפיות, ראיות]"²⁹.

כפי שתארה אלכסנדרה גרברני בעבודתה על יומנים בני התקופה, מטרות התייעוד בעיצומה של ההשמדה השתנו עם הזמן, המקום והנסיבות – במיוחד ככל שהתברר היקפו של החורבן

Samuel Kassow, *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, New York: Vintage Books (2009), p. 213

29 שמואל קאסוב, מסר אישי למחבר, 11 במרץ 2012. התרגום מיידיש – עליידי המחבר.

והתקדמותו. במיזמים קולקטיביים כמו זה של רינגלבלום, איסוף החומרים בעיקר למטרות פנימיות – ארגון הקהילה באמצעות השתתפות במיזם; תיעוד של החיים הפוליטיים והתרבותיים המורכבים של יהדות ורשה; ניסיונות להבחין בין עובדה לשמועה – הפכו לאיסוף שיצא מההנחה כי יהדות ורשה נידונה לכליה: חומרים שישמשו לבתי דין עתידיים לפשעי מלחמה ולכל מה שהיסטוריונים עתידיים יצטרכו לדעת באופן כללי. ברמה האישית דעכה התקווה במסלול דומה – השערות ותצפיות מעודדות, או ניטרליות לפחות, פיננו מקום לספקות, לקינה ולעתים לשתיקה מתוך ייאוש.³⁰

שרה הורוביץ העלתה את האפשרות שלפחות עד לשלב האחרון של ההשמדה עדיין דבקו הכותבים באמונה כי דיווחיהם, מרגע שיודעו, יישמעו ובמהותם גם יובנו. אי־הידיעה מה "העולם ידע" או כיצד יגיב היא שאפשרה אמונה כה רבה.³¹ התיעוד הוא כמובן רב־קולי. ידועים דבריו של יצחק שיפר מ־1943 במיידנק, שאמר ש"הכל תלוי" במי שכותב את ההיסטוריה של החורבן. אבל גם אם היו אלה הניצולים מקרב הקורבנות, "מי ירצה להאמין לנו, מפני שאסוננו הוא אסונו של העולם התרבותי כולו [...] עלינו תוטל המלאכה כפונת הטובה להוכיח לעולם הממאן לשמוע כי אנחנו הבל, האח שנרצח".³²

הגיגיו של שיפר מזכירים לנו את מה שהדגישה גרברני. אף שנקודות המבט כי הידע והגורל של מי שכתבו בימי השואה היו שונים זה מזה, כולם עסקו באותן שאלות מהותיות הרודפות אותנו מאז ועד עתה: תקדימים וייחודיות, השלכות על אמונה באלוהות או באנושות, מה אפשר – או לעולם לא ניתן – להעביר הלאה.³³ הדרך הטובה ביותר להבין כותבים אלה היא אף כעמיתים, וגם – ולו רק בדמיון – כשותפים לשיחה.

שיחות שיתופיות על רבבות צורות החיים היהודיים באירופה קודם למלחמה, נעלמו ברובן. מובן ששרידיים של עולמות השיחה נמשכו בקרב מי שהמשיכו לחיות, ועל־אף שתיקה או אדישות רחבות יותר (שהן נושא למחלוקת מתמשכת) בקרב הניצולים עצמם, מעולם לא שררה דממה. בכינוסים רשמיים ושאנם רשמיים, בפני ועדות היסטוריות ובמיזמי זיכרון מוקדמים, ובעשורים שמאז, ניצולים רבים מתארים את הדחף לדבר על המלחמה ועל החיים שהיו – לספרם מחדש לא עבור הדורות הבאים, אלא עבור עצמם.

אני מאמין כי את ארכיוני העדויות המצולמות מהעשורים האחרונים יש להבין על רקע השיחות הקהילתיות הללו – שפעם היו כה משגשגות, רבות־פנים ותוססות; ואז צומצמו לכדי שרידים, אבל עדיין נותרו קהילתיות במיקומן, רחבות היקף ועקביות. בהקשרים אלה אנו נוכחים עד כמה, ולא משנה כמה גדולים, מאורגנים למופת וחיוניים הם ארכיוני העדות שרבים מהניצולים מיוצגים בהם, מה ששרד הוא מועט, תלוש וסלקטיבי.

Alexandra Garbarini, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press (2006) 30

Sara Horowitz, "Voices from the Killing Ground", in: *Holocaust Remembrance: The Shapes of Memory*, Cambridge, MA: Blackwell Publishers (1994), p. 51 31

מובא בתוך: Kassow, *Who Will Write Our History?*, p. 210 32

ראו: Garbarini, *Numbered Days*, esp. pp. 162-167 33

אווה קובאץ'

יומנים, כרוניקות של גטאות, תיעוד שהוטמן, גלויות דואר וכן שירים וציורים פרי עטם של קורבנות, הם מקורות מתים ו"מקודשים". הם מתים משום שאיבדו את הראייה הפנימית שלהם, דהיינו נקודת המבט העכשווית של הבנה והגות עצמית שבה חוננו כל העדויות. כיום המקורות הללו זקוקים לעזרת ההיסטוריונים: הם זקוקים לייצוג מחדש, והם גם מקורות מקודשים, משום שהם הזיכרונות וההיגדים האחרונים של הקורבנות. ולכן לא קל להשוות אותם לעדויות של ניצולים. גם ניצול עשוי לתהות על יומנו כשהוא קורא בו כעבור שישים או שבעים שנה. השוואה בין יומן שנכתב על-ידי ניצול לבין ריאיון שנתיך כעבור חצי מאה, יכולה להביא תועלת רבה, אבל היא גם מסובכת מעצם טבעה. ככלל, אני מאמינה כי את שני הסוגים של דיווחים אישיים – העקבות האחרונים שהותירו הקורבנות והנרטיבים העכשוויים של הניצולים – ניתן להבין כסוגות שונות של עדויות על השואה. אני מהססת לקבוע כי לאחת מהן יש ערך רב יותר מאשר לשנייה, כי מילותיהם האחרונות של הקורבנות הן עדות בעלת עוצמה רבה יותר מראיונות עם ניצולים.

ברל לאנג

הדגש על "עדות", שיש בה קונוטציה של תשובה לשאלות או של מעמד רשמי של חקירה, נוטה לגמד את משמעותו של תיעוד בן זמן השואה. וחבל שכך, משום שנתיך לטעון כי "עדות" מן הסוג השני יש חשיבות היסטורית רבה יותר מזו שיש לעדותם של ניצולים. שהרי זו האחרונה עברה דרך מסנני הזיכרון, במיוחד במקרים שתועדה זמן רב לאחר האירועים. כך, למשל, בין יומן לבין ספר זיכרונות יש הבדל קיצוני (בהנחה שהיומן לא תוקן לאחר מעשה). כסוגה, המידיות של יומן אינה קיימת בספר הזיכרונות. בנוסף, יומן חושף נקודות מגע בין ההווה לעבר, דבר שספר זיכרונות, ולא משנה עד כמה הוא רב ערך במובנים אחרים, אינו יכול לעשות. אין פירוש הדבר שכאשר מתייחסים לתוכנם של יומן או כרוניקה (שנכתבה על-ידי יחיד או באופן קולקטיבי) כאל עדות, אי-אפשר לחלוק עליהם ועל הבחנותיהם; אבל גם אז, הקוראים בדיעבד יודעים שהבחנות נעשו בזמנו, בעיצומם של האירועים. במובן זה חוננו היומנים והכרוניקות במשקל מוסרי והיסטורי שלא יכול להיות לעדות הניתנת לאחר מעשה. מבחינה היסטורית, למפעל דוגמת ארכיון "עונג שבת", שליקטו עמנואל רינגלבלום ועמיתיו בגטו ורשה, יש חשיבות רבה יותר מזו שאפשר ליחס ליומן פרטני, חשיבות המשווה ליומנים הפרטיים תחושת מידיות, ובכך אף מוסיפה למשקלם. מובן שכותבי יומנים יחידים נבדלים זה מזה מבחינה אינטלקטואלית ורגשית ובאיכות כתיבתם, אבל הבדלים אלה יתבררו ביומנים עצמם.

דורי לאוב

דיווחים שנכתבו במהלך המלחמה על-ידי יהודים שלא שרדו, כוללים את ארכיון "עונג שבת" המתעד את החיים בגטו ורשה, שליטמו וכינסו ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום ועמיתיו, את יומנו של רינגלבלום; את "הכרוניקה של גטו לודו", מפברואר 1941 עד יולי 1944; את הספר "התפקיד העצוב של התייעוד: יומן מחבוא", פרי עטו של צאלק פרחודניק, איש המשטרה היהודית בוורשה – כל אלה הם דוגמאות למה שמכנה אנט ויווירקה "כתבים מעבר השני של הקבר".³⁴ דיווחים אלה ממלאים תפקידים אחדים: בראש ובראשונה הם משמשים ראיה לכך שמה שניצולים זוכרים אכן קרה, והם מוצאים בכך נחמה בשל הספק המכרסם בהם, אם ההתנסויות שלהם אכן היו ממשיות. המסמכים שנמצאו מעגנים את עדויות הניצולים במציאות, ואפילו היסטוריונים של השואה, דוגמת ראול הילברג ולוסי דווידוביץ', שסברו כי עדויות שואה אינן מסמכים היסטוריוגרפיים מהימנים בשל בעיות זיכרון, התייחסו לכתבים אלה כאל מקור רב ערך למידע בזכות היותם בני אותה תקופה.

תחושת הדחיפות והבלתי אמצעיות שכתבים אלה משדרים אכן הקרינה את הקולות הללו אל ההווה, בדומה לקריאה לעזרה בטרם יהיה מאוחר מדי. בקולות הללו ניכר הביטחון שיישמעו, ושהעדויות יימצאו וייקראו. קשה להבין מניין שאבו ביטחון כזה. רוב הכותבים ידעו שלא ישרדו. האם ייתכן שחזו כי המסר שהותירו עדיין יהיה חי ומרתק גם כעבור שבעים שנה? דומה הדבר שתהליך העדות – פעולת התנגדות יהודית לנוכח ניסיון המחיקה הנאצי – מעולם לא חדל. הוא היה רדום למשך פרקי זמן ממושכים, שבמהלכם לא נמצאו לו מאזינים מרצון, אבל נייעור לחיים ברגע שמאזינים כאלה הופיעו.

נוסף לתפקידם כמקור היסטורי, כתבים אלה הכינו את המראיין והפכו אותו למאזין טוב יותר לעדות, והם משמשים לחוקרים כאבן בוחן לזיכרונות המופיעים בעדויות ניצולים. איני מודע לקיומו של מחקר כזה, אבל ניצולים ציינו התאמה וקרבה רבות בין זיכרונותיהם שלהם לבין מה שמצאו בכתבים אלה. הבחנתי בהתאמה דומה בעדויות חוזרות של ניצולים, שנגבו במרווחי זמן של 25 שנים. הסיפור המסופר מחדש זהה במהותו, אבל ההקשר שבו שולב ושובץ אינו טוב יותר. ייתכן שהלקח שיש להפיק מכך הוא שזיכרונות מסוימים אינם ניתנים למחיקה ומוסיפים להתקיים כל החיים.

אנט ויווירקה

"כולם כתבו", אמר עמנואל רינגלבלום על גטו ורשה בארכיון המכונה "ארכיון רינגלבלום".³⁵ מגפה זו של כתיבת יומנים אינה זהה לגמרי לתופעה של ויקטור קלמפרר, כותב יומנים מושבע, שכתב יומן כל חייו, כולל בתקופת הרייך השלישי. בשנים שחלפו מאז, הפכו יומניו הפרטיים

34 .Wieviorka, *The Era of Witness*, pp. 5-24

35 "ארכיון רינגלבלום" מכיל כ־6,000 מסמכים (כ־30,000 פיסות נייר נפרדות) והוא שמור במכון ההיסטורי היהודי בוורשה.

למקורות מקובלים, במיוחד בכל האמור בתקופה שמיד לאחר עליית המשטר הנאצי ב־1933, ועוד יותר מכך אחרי 1935. מתוקף חוקי גירנברג, בספטמבר 1935, נשלל מקלמפרר תוארו האקדמי בשל יהדותו והוא אולץ לעבוד בבית חרושת. שם החל להשתמש ביומנו כאמצעי לפרוק את תסכוליו ואת אומללותו. היסטוריונים דוגמת שאול פרידלנדר, מייקל ברלי וריצ'רד ג' אוונס, ציטטו בהרחבה מתוך עדותו של קלמפרר. ספרו, LTI — Lingua Tertii Imperii: Notizbuch, eines Philologen ("שפת הרייך השלישי – מחברתו של פילולוג") (1947), נכתב כרשומות אישיות מיומנו והוא בוחן את הדרכים שבהן עיוותה התעמולה הנאצית את השפה הגרמנית במטרה להשריש בבני אדם רעיונות נציונל־סוציאליסטיים.

רינגלבלום החל בכתיבת הכרוניקה שלו עם תחילת המלחמה מתוך תחושה אינטואיטיבית שזוהי ראשיתה של תקופה שטרם נראתה כמוה בהיסטוריה היהודית. אחרים חלקו עמו תחושה זו וקבוצה בהנהגתו ייסדה את "עונג שבת" – ארכיון שהוקדש לתיעוד החיים בגטו ורשה. תרמו לו היסטוריונים, סופרים, רבנים ועובדים סוציאליים, שעבדו כצוות באיסוף מסמכים ובגביית עדויות ודוחות מפי עשרות מתנדבים בני כל הגילים. החומרים שהוגשו לארכיון כללו מסות, יומנים, ציורים, כרזות ותיאורים אחרים של החיים בגטו. עבודתם של אנשי "עונג שבת" הקיפה את התקופה שמספטמבר 1939 עד ינואר 1943, ואותו חלק של האוסף שנמצא – רובו אבד – מכונה כיום "ארכיון רינגלבלום".

בשנות החמישים היה מיכל בורביץ' הראשון שחקר עדויות כתובות אלה. הוא מסביר את אובדן החומרים בכך שאחרי כל גירוש, ובמיוחד אחרי האלימות שנקטה באקציה הגדולה בוורשה בקיץ 1942,³⁶

נמלאה מדרכת הגטו בשתיקת הדם, הבניינים התרוקנו מחלל שנוצר על-ידי אלפי בני האדם שנקרעו מדירותיהם, ויחידות גרמניות מיוחדות "החרימו" ריהוט ופריטים "נטושים" אחרים. על המדרכות היו פזורות פיסות מן הרכוש שנבזז, וביניהן היו דפים מכוסים כתב. המסמכים שהנאצים תחבו פה ושם, השליכו מגירות וראו בהם פריטים חסרי ערך, נידונו להשמדה. סביר להניח שכתבים רבים שאנו יודעים עליהם, לרבות ספרים ששמותיהם ונושאייהם היו מוכרים בעבר, נעלמו ואינם נמצאים עוד בשום אוסף.³⁷

הדבר נכון גם לגבי עדויות שנכתבו בגטאות ובמקומות אחרים שבהם הרגישו יהודים דחף לכתוב.

36 האקציה הגדולה (Großaktion) נמשכה מ־22 ביולי עד 21 בספטמבר 1942. בפרק זמן זה גורשו 300,000 מיהודי ורשה לטרבלינקה, ושם נרצחו מיד.

37 Michał Borwicz, *Ecrits des condamnés à mort sous l'Occupation allemande (1939-1945): étude sociologique*, Paris: Gallimard (1973), p. 49. אף שלא ברור אם החומרים של ארכיון "עונג שבת" אכן נפוצו ברחבו או נעלמו בדרך אחרת כלשהי, תיאורו של בורביץ' ממחיש ברוב עוצמה את האובדן וההרס של כתביהם ותרבותם של יהודי פולין.

כמו בריגה, למשל, שבה הטיף שמעון דובנוב לתושבי הגטו "יידן, שרייבט און פֿאַרשרייבט" (יהודים, כתבו ותִּעֲדוּ). צו זה הושמע בדצמבר 1941, כשיחידות האינזצגרופן כבר רצחו ביריות מאות אלפי יהודים בארצות הבלטיות. צורך דוחק זה להעיד נולד מתוך המודעות להיקפו העצום של החורבן ולמאפייניו הקיצוניים. כך, גם אם לא באופן רשמי, רבים כבר עסקו במלאכת הכתיבה. בורביץ' סבור כי את הגל הגדול של כתבים מן הגטו יש לתארך לשנת 1942, וכך גם את השינוי בתוכנם. עד אז האמינו אנשים כי גרמניה תובס וכי עדיין ניתן להציל בני אדם. אחרי הגירושים רחבי ההיקף מהגטאות למחנות המוות, התחלפה אמונה זו בידיעה הוודאית כי גם היהודים שעדיין שרדו ימותו, אף שהאמונה בתבוסת הנאצים נותרה כשהייתה. מתן עדות נעשה דבר חיוני כדי להותיר שריד וזכר ליהודים הנמחים – למנוע את היעלמם מ"זיכרון העולם". יצחק (איגניץ) שיפר, היסטוריון שנרצח במיידנק, הצהיר: "עלינו תוטל המלאכה כפוית הטובה להוכיח לעולם הממאן לשמוע כי אנחנו הבל, האח שנרצח".³⁸

אנשים שכתבו השתמשו בכל הסוגות הספרותיות, לרבות יומנים, שירה ונובלות. כמה מהיומנים הללו, כפי שמראה שאול פרידלנדר, נקטעים באמצע משפט או מילה, וכך מצביעים על הרגע שבו אסרו הנאצים את הכותב כדי לגרשו, או לקחו אותו כדי לרוצחו. רוב הכתבים הללו הוותרו, בעיקר נטמנו באדמה, בדומה ל"מגילות אושוויץ" – שמונה מטמוני מסמכים שכתבו אנשי הזונדרקומנדו והתגלו באדמתם של קרמטוריום II ו-III בכירקנאו בין השנים 1945 ל-1980. סוגים אלה של עדות, מלב לבו של מנגנון ההשמדה, אינם נקראים בדרך כלל, אף ש"מגילות אושוויץ" (שתורגמו לצרפתית בשם "קולות מתחת לאפר") הודפסו לרגל יום השנה השישים לשחרור המחנות והיו לזמן קצר לרב־מכר.³⁹ חשוב לציין שהן מעולם לא נכללו בסוגת היצירות דוגמת "הזהו אדם" המוערך מאוד של פרימו לוי. העדות המוערכת מכל היא זו של אנה פרנק, שתורגמה לשפות רבות ועובדה לסרטים ולמחזות. יומנה של הלן בר נחל גם הוא הצלחה, אף כי צנועה יותר בהיקפה.⁴⁰

לסגנונות הכתיבה נודע תפקיד בהצלחתם (אנה פרנק ערכה את יומנה כך שייקרא כספר), אבל מעבר לענייני סגנון נוטים הטקסטים הללו שלא להיות נואשים. הם לא נכתבו בלבה של ההשמדה, אלא בשוליה; יומני התבגרות או יומנה של אישה צעירה, דמויות אמתיות הפתוחות לחיים ולאהבה, שחייהן נעצרים באחת בשל הרדיפה. הקורא נסחף אל תוך הנרטיב של חיים אלה, שסכנת המוות עושה אותם אינטנסיביים עוד יותר. למעשה, אף אחד מכתבי הגטו לא נחל הצלחה כשם שנחלו יצירות אלה, אף שחלקם חוננו בערך ספרותי ממש, ולטענתו של ההיסטוריון כריסטופר בראונינג – גם בערך תיעודי שאין דומה לו.

38. Wiewiorka, *l'Ere du témoin*, p. 20

39. Georges Bensoussan, *Des voix sous la cendre: Manuscrits des Sonderkommandos d'Auschwitz-Birkenau*, Paris: Calmann-Lévy (2005)

40. David Bellos, *The Journal of Hélène Berr*, New York: Weinstein Books (2008) ראה אור גם בעברית: הלן בר, יומן (תרגום: ניר רצ'קובסקי), בן שמן: מודן (2010).

4. כיצד סייעו לנו מושגי הטראומה, או שמנעו מאתנו, להבין את הניצולים ואת סיפורם? האם מוטב לראות גם ב"טראומה" סוגה אחת בקשת רחבה יותר של סבל פרטני ו/או קולקטיבי, או שמא לא?

הנרי גרינספאן

שימוש היתר ב"טראומה" נידון זה זמן רב. ב-1967 דאגה אנה פרויד שמא בתיאוריה הפסיכואנליטית נעשה "שימוש כה רשלני" במונח, עד ש"טשטוש המשמעות" יכול להוביל ל"נטישתו ולאובדנו של מושג רב ערך".⁴¹ הנרי קריסטל, ניצול שואה ותיאורטיקן חלוץ בחקר הטראומה, אמר ב-1978 בלא כחל וסרק: "השימוש הפסיכואנליטי העכשווי במושג נעשה כה אגבי עד שהוא מושג שאיבד למעשה את ערכו".⁴² ג'יסלן בולגוזה, שעבודתה מתבססת על מחקריו של קריסטל, כותבת כי השימוש בטראומה "נעשה כה נרחב [...] עד שהפך כמעט חסר משמעות".⁴³

ברור כי אני שותף לחששות אלה. בשימוש מדויק, המושג טראומה הוא מושג חשוב ומועיל עד בלי די. ואולם כשם נדרף לכל תופעות הלוואי הפסיכולוגיות – קטסטרופות, זוועות ואפילו ג'נוסייד – אנו מאבדים את ייחודו של המושג וכן את יחסיו עם ייסורים אחרים שונים. הדבר משול לשימוש ב"אשוויץ" כמילה נרדפת להיסטוריה של השואה ככלל. באופן טרורי זה עובד, כפי שמוכיחות דוגמאות רבות, אבל מבחינה אמפירית שימוש זה מוגבל מאוד.

מהי הזוועה הייחודית לטראומה? כפי שמדגישים קריסטל ואחרים, בלב חוויית הטראומה ניצבת תחושת חוסר אונים בלא גבול לנוכח השמדה קרבה (בין שהיא נתפסת במדויק בין שלא). אף שלא השתמש במילה "טראומה", הפנומנולוגיה של העינויים של אמרי נסבה סביב אותה ליבה: אלימות רצחנית ש"אי-אפשר להעלות על הדעת" להיאבק בה, ואין מי שיעזור להתמודד עמה.⁴⁴ האנלוגיה הקרובה ביותר מתחום ההתנסות הנורמלית היא סיוט קלסי (שאינו זהה לחלום רע), שהזוועה המגדירה אותו אינה האיום, מפלצתי ככל שיהיה, אלא השיתוק אל מולו – תחושת ה"שקיעה בביצה טובענית". והאופייני מכל – הצרחה המשותקת, שלעתים קרובות אנו מספרים כי "התעוררנו בצרחות" מסויט; מדויק יותר לומר: שאנו צורחים ומעירים את עצמנו.

שרלוט דלבו העירה את עצמה בצרחות מסויט בבירקנאו, שבו חוותה את גסיסתה. במקום אחר כתבה, "מתי באשוויץ, אבל איש אינו יודע זאת".⁴⁵ דלבו אינה משתמשת במטפורה. כפי שמדגיש קריסטל, חלקה האחרון של הטראומה הוא למעשה מוות פיזי. גם מי ששורד ממנה בדרך

Anna Freud, "Comments on Psychic Trauma", in: *The Writings of Anna Freud*, vol. 5, New York: International Universities Press (1967), p. 238 41

Henry Krystal, "Trauma and Affects", *Psychoanalytic Study of the Child* 33 (1978), p. 81 42

Ghislaine Boulanger, *Wounded by Reality: Understanding and Treating Adult Onset Trauma*, New York, Psychology Press (2007), p. 10 43

Jean Amery, *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*, Bloomington: Indiana University Press (1999), pp. 27-29 44

Ernst Van Alphen, *Art in Mind: How Contemporary Images Shape Thought*, מובא בתוך: Chicago: University of Chicago Press (2005), p. 167 45

כלשהי עדיין חווה את תהליך המיתה, ובכך הוא יודע את המוות – ושוב, מוות פיזי – "מבפנים". "העינויים מתגברים על הסתירה שבמוות", כתב אמרי.⁴⁶ "המוות עשוי לפלוש אל תוך יצור גם אם החיים טרם זנחו אותו", כתב ויזל.⁴⁷ השגיאה הקשה ביותר שנוכל לשגות היא לא לקבל טענות כאלה כפשוטן, אף שלשם כך עלינו לתקן מושגי יסוד בסיסיים, כמו ההבחנה בין חי למת.

מובן מאליו שהטראומה מזויעה דייה. אבל כשמבינים אותה כך יש ייסורים אחרים, שונים, שהיא מקושרת עמם לעתים קרובות, במיוחד בהקשר של ג'נוסייד. אלה כוללים ביזוי, השפלה והתאכזרות מתמשכים, לרבות הכאות שרירותיות ושעבוד מיני. הם כוללים בדידות, נטישה ותחושת חוסר בית גורפת. הם כוללים את חוסר האונים לעזור לאחרים, שלעתים קרובות מפשטים אותו יתר על המידה בתפיסות פופולריות של "אשמת ניצולים". ומעל לכל הם כוללים אבל ואובדן, שבכסיסם מהווים "הישרדות": העובדה שהנכם עדיין כאן, בעוד האחרים והעולם שפעם חלקתם אינם עוד.

ייסורים אלה ואחרים אינם כולם "תסמיני טראומה" או "היבטים שונים של אותו הדבר" (אלא אם "אותו הדבר" הוא הג'נוסייד עצמו). מובן שאדם יכול להכליל כרצונו; ושוב, המבחן הוא מעשי. להשקפתי, שימוש מדויק יותר במושג טראומה, לצד ההכרה (באמצעות ניתוח קפדני) בסוגי ייסורים אחרים ורלוונטיים, עושה את הצדק הרב ביותר עם המיוחדות של כל אחד מהם, עם המערכים של ייסורים שאותם מביעים הקורבנות, ועם המנעד והמגוון של דפוסים אלה. מובן שתופעות אלה "קשורות זו בזו", שהרי כל התופעות קשורות זו בזו. אבל אין דרך להתייחס לממשות ולמורכבות של אותה "זיקה", ואין דרך להאזין לקורבנות באופן קשוב בלי להבחין ביניהן תחילה.

איש לא היה קשוב יותר למורכבות ולמגוון אלה מהפסיכיאטר הישראלי שמאי דווידסון. מושג הטראומה של דווידסון היה רחב יותר מכפי שאני מציע, אבל הוא היה גם קשוב יותר למגוון עצום של גורמים הקשורים, שהשפיעו על ההבנה כיצד והאם הטראומה עצמה "מחוללת שינוי". בסופו של דבר הסיק דווידסון כי "מושגים חד-ממדיים של פסיכופתולוגיה ופסיכיאטריה קלינית" אינם הולמים למטרה זו, וכי "הגישה משביעת הרצון היחידה" להבנת המשמעותיות וההשלכות המרובות של טראומה, תהיה באמצעות "מחקרי אורך" מפורטים של חיי ניצולים יחידים.⁴⁸ במרבית המקרים מחקרים כאלה מעולם לא נעשו, ובכל האמור בניצולי שואה לעולם גם לא ייעשו. אני מאמין שמבחינה מושגית ההפסד כולו שלנו.

ברל לאנג

לא נראה לי כי טראומה כגורם פרשני בניתוח עדות שואה יכולה לזרוע אור רב על הנושא, בעיקר מפני שההבחנה בין טראומת שואה ומקורותיה האחרים טרם הובהרה, וסביר להניח שזהו

Amery, *At the Mind's Limits*, p. 35 46

Elie Wiesel, *The Town Beyond the Wall*, New York, Schocken (1982), p. 91 47

Shamai Davidson, *Holding on to Humanity: The Message of Holocaust Survivors*, ed. Israel 48

.Charney, New York: New York University Press (1992), pp. 77-78

דבר שלא ניתן לעשותו. האם יש דרך להבחין בין הטראומה שסבל (והווה מחדש) קורבן ששרד מתאונת דרכים ובין זו של קורבן ששרד מזוועות הנאצים? גם העובדה שאירועים טראומטיים אינם צריכים להיות הרי חשיבות, או מזוויעים במונחים "רגילים", על מנת לטבוע את חותמם, רלוונטית לסוגיה זו. השפעתה של התעללות מינית שמבצע מבוגר בילד צעיר עלולה להיות ממושכת ומזיקה לקורבן לא פחות מגורמים דרמטיים או קיצוניים יותר הפועלים באלמות של ימי מלחמה.

ניתן להניח במידה של סבירות את מציאותה של טראומה בכל ניצולי השואה, אבל תפקידה הסיבתי לכאורה של הטראומה הוא בעל ערך הסברי מועט אם לא ניתן להראות קורלציות ספציפיות בין טראומה כזו לבין החיים שניהלו הניצולים לאחריה והעדות שנתנו. אפילו השאלות המתבקשות ביותר על דפוסי התנהגות נראות לא ברורות, או לפחות לא מוגדרות. כך, למשל, האם הסבירות שניצולים יינשאו ויולידו ילדים גבוהה או נמוכה יותר? האם הסבירות שישלחו יד בנפשם גבוהה או נמוכה יותר לעומת אחרים בני קבוצת גילם ותרבותם? וכן הלאה. דומה שהסתייגות זו חלה על טראומה כתופעה כללית (כפי שהוצגה בשאלה 5), אבל לכן גם, ובאופן ספציפי יותר, על טראומת שואה. חקר הטראומה כשלעצמה, באמצעות קביעת קשרים בין סוגי מאורעות והתנהגות או התנסות שלאחריהם, נותר עדיין במצב כה תחילי, עד שדומה שהוא מייתר את מושג טראומת השואה.

דורי לאוב

ההתנסות בטראומה קיצונית משפיעה על קליטתה, תיעודה, זכירתה והעברתה לזולת. ידיעת פרטיה של פגיעה כזו מעניקה לנו את הדקדוק הנחוץ להבנת עדות שואה. בלבה, ההתנסות הטראומטית היא א־היסטורית – היא נפטרת ממקום ומזמן; היא מתרחשת כאן ועכשיו. ניצולים עשויים אף לדבר בזמן הווה; הרגשות הנלווים לה מידיים ועזים. הניצול עלול למצוא את עצמו מוכה אלם, משום שהוא חש שאינו מסוגל לדמיין מחדש את ההתנסות או להעבירה לשומע. זרם הנרטיב עלול להיקטע, וכתוצאה מכך עלול להיווצר פער. כשהרגשות הנחווים מחדש עזים מדי העדות עלולה להתפורר לריסים מובחנים, וברגעים כאלה ההתערבות התומכת של המראיין נעשית חיונית, על מנת לסייע להשיב לנרטיב את האיזון, כדי שהזרימה תוכל להתחדש. אצל ניצולים שאושפזו מרבית חייהם בבתי חולים פסיכיאטריים בישראל, נדרש המראיין להיות הרבה יותר נוכח ופעיל, כדי לאפשר את העדות. בכוחות עצמם לא היו הניצולים מסוגלים ליזום את זרם הנרטיב או לשמר.

תיאוריית טראומה מסייעת הן ליצור את העדות והן לפענחה. היא מיידעת את המראיין כיצד להקשיב ולהגיב, וזוהה את הרגעים שבהם אדם חווה סבל חורג מיכולתו להסמיל או ליצור זיכרון שניתן להעבירו לאחר. המראיין יכול להציע את יכולת ההסמלה שלו עצמו, לספק את המילים שהעד אינו יכול למצוא. המאזין הופך בעצמו עד לתהליך דיאלוגי זה, ולפיכך יכול לתפוס את מלוא הממד של ההתנסות. הוא יכול ללוכדו בטקסט, או בעדות שבה הוא צופה.

בשלב זה ניכר כי איני רואה בעדות מדוברת מונולוג – אדם אחד המספר את סיפורו. נהפוך

הוא, זהו תוצר של אינטראקציה דיאלוגית. העד/ניצול התנסה באירוע ממשי "שם", ונתון ללחץ פנימי כבד להעבירו למישהו שרוצה לדעת אירוע זה. למראיין יש את הנכונות להיות כולו נוכח עבור הניצול וגם לקלוט וגם לחוות את מה שהניצול רוצה להעביר. לכן אין זה מפתיע שבמשך תהליך העדות המראיין חווה רגשי העברת-נגד עזים. רגשות וגילומים כאלה הם מקור שערכו לא יסולא בפז למידע על ההתנסות הטראומטית שעליה העיד הניצול. גילומים אלה לובשים לעתים צורה של מעשי כשל גורפים של העברת-נגד, כמו למשל: אחרי יותר משנה וחצי של עבודה אנליטית, האנליטיקן אינו יודע שלמשפחת המטופל שלו אותו רקע שואה כמו למשפחתו הוא; מראיין שאינו מבחין בגרסאות השונות שמוסרות אם ובתה על רצח תינוק בידי מפקד המחנה, מקרה שהיו עדות לו, גם כשהשתיים מוסרות עדות כזו – אחת בנוכחות השנייה; ומראיין המשבש את גילו של ניצול, כשהניצול מגלה שאביו מת בדרגש הסמוך לשלו (ומתאר אותו כילד בן שבע ולא בן 14, גילו האמתי באותה עת), בלי שהניצול יתקן אותו.

אלה קומץ דוגמאות ל"מעשי כשל של הזיכרון" שבהם נתקלים בעדות של ניצולי טראומה ואנשי שיחם. תיאוריית הטראומה מיידעת אותנו אילו שאלות לשאול כדי להופכן למקורות מידע עשירים.

קנת וולצר

מצאתי כי הספרות על טראומה, ובמיוחד על המושג הפסיכולוגי של טראומה, מסייעת לי בעבודתי. תיאוריה זו עזרה לי להמשיג חלק מהמורכבות של מהי עדות מאוחרת ומה היא כוללת, והתירה לי להיעשות ידען יותר ביחס להיבטים של האתגרים והחיים של בני הנוער לאחר המחנות. במונח "טראומה" אני מתייחס לעובדה שרבות מההתנסויות שסבלו הצעירים הללו בגטאות ובמחנות היו שברים דרמטיים בחיים שקודם לכן היו מנורמלים. הם נעקרו מעולמות מוכרים ומרשתות של אוהבים ואהובים, עברו לבד, או עם שרידי משפחותיהם, לסביבות מלאות אימה, משפילות ואפופות כפייה, שבהן התקיים המוות בצד החיים. אני מבין גם שרבות מההתנסויות נותרו לא גמורות ולא פתורות, והפכו משום כך את השגתם של חיים משולבים לקשה, לעתים בלתי אפשרית. התנסויות מימי המלחמה נותרו נפרדות מחייהם החדשים של הניצולים, וחלקן דוכאו באופן קיצוני. חלקן היו נטל קשה – אף שהיו רבות עוצמה מכדי להישכח, התנגדו לכל ייצוג, ולא ניתן היה לספרן מחדש כחלק מחייהם החדשים של הניצולים. לעתים קרובות היה גם הרצון שלא לספר, מחשש לפגוע בבני אדם קרובים ואהובים או במספר עצמו.

ואף-על-פי-כן ברור שסיפורים כאלה תובעים שיתוף. כשניצולים פנו לבסוף לספרם מחדש, בשלב מאוחר, היו אירועים אלה, לעתים קרובות, תרגילים במחויבות לחקירת האמת שתוארה קודם, ועבור ההיסטוריון יש בהם ערך ועניין גדול. אבל הם היו גם לעתים קרובות מעשים תרפויטיים עם דינמיקה משלהם – מעשים של השבת שליטה, אישוס מחדש של כבוד אנושי, ותוך כדי כך שילוב מחדש של חיים. הסיפור מעניק חלון אל העבר, מקור מידע על מה שקרה. גם הסיפור מחדש מהווה עימות עם המודחק ועם כאב, מייצג חזרה לעבר האפל, ולעתים קרובות משרת מטרת שמעבר לתיעוד.

אני מודע למעשה לכך שרבים מהניצולים שעמם עבדתי התייחסו להשפעת הטראומטי על חייהם. כולם נקרעו מבתיהם, הופרדו מעל הוריהם ואחיהם, ואולצו לשמש עדים למוות וחורבן נרחבים. הם הובאו למחנות, שבהם ניצבו מדי יום בפני אכזריות, אימה, נטישה, רעב וסכנת הכחדה. כמעט כל בני הנוער הללו התייתמו ונותרו בלא בני אדם שאליהם יוכלו ללכת או מקומות שאליהם יוכלו לחזור בסוף המלחמה. הם ניצבו בפני אתגרים רבים מספור – הצורך להתמודד עם סופת הציקלון שסחפה את הקיום עצמו, אבל גם ללמוד לדעת מה לעשות, לאן ללכת, מי היו ומה יהיה העתיד. אנשי מקצוע שפגשו בבני נוער אלה במעונות ילדים ובמסגרות קולקטיביות שאליהן נלקחו, נאלצו להתגבר תחילה על הרושם שהם *enfants terribles* ("ילדים רעים"), התובעים בהתרסה שהעולם ישלם להם פיצויים ומסרבים להשתחוות למרות כלשהי. אבל זמן קצר לאחר מכן התרשמו כולם עמוקות מהדיכאון העמוק של בני הנוער הללו ומן האנומיה הרגשית הרווחת מאוד בקרבם. לא היה ברור שמטפלים היו יכולים ליצור עמם קשר או לעזור להם, או שרצו עזרה. אבל עם הזמן, מי שעבדו עמם בשלבים המאוחרים יותר של תחילת שיבתם לחיים התרשמו מהשבת צלם האנוש היציבה לחייהם, והורגשה חזרת הרגשות ורגשי החיבה האנושיים לאותם בני נוער. קשרי הידידות בין נערים מסוימים, צילומי הדיוקן שצילמו והחליפו ביניהם, כשהם חותמים את שמם מאחור ומבקשים שיזכרו אותם, כולם ביטאו את הכוח המתמשך שלטראומה היה – וימשיך להיות – עליהם.

באותה עת היו רק מעטים מהם מסוגלים להתייחס להתנסויותיהם באופן קוהרנטי, אף שהיו שניסו לעשות זאת כבר אז במסות ובסיפורים קצרים; אחרים ציירו ציורים שלעיתים קרובות היו מאלפים.⁴⁹ הם עשו זאת כדי לסייע לאחרים להבין מי היו ובמה התנסו, וכן להמחיש זאת עבור עצמם. אבל אחרי חודשים ספורים, או שנים מעטות, הם נעלמו, נשלחו מן המפלט המשותף הזמני שניתן להם למקומות רחוקים ולחיים בשפות חדשות ובמקומות חדשים. בתהליך יצירתם של חיים חדשים במקומות חדשים בכל רחבי העולם, בדרך כלל היו בני נוער אלה עסוקים מדי להתייחס לעבר, או חוששים מדי מההשפעה השלילית שהתייחסות כזו עלולה הייתה להשפיע על משפחתיהם החדשות, במיוחד על ילדיהם. העבר המשיך לצוץ שוב ושוב בדרכים עוכרות שלוה, לרבות סיוטים, נדודי שינה, צרחות, הזעה ומעת לעת פוביות. העבר מעולם לא נעדר. ניצול יכול היה לשבת ליד מסילת רכבת, לצד תמרורים המזהירים מפני רכבות קרבות, ולפתע למצוא את עצמו חזרה ביקום מחנה הריכוז. המבטים החשאיים של חמים וחמיות בעת ששקלו את בני הנוער כבני זוג אפשריים לבנותיהם; המספרים על זרועותיהם, שהתלוצצו כי היו מספרי הטלפון של נערות שעמן התיידדו בצרפת או בשווייץ, אחרי המלחמה; החסך המצטבר בהשכלה ובהוויות במשך אותן שנים, שהקשו עליהם להתחיל מחדש ולהצליח, או לבטוח באחרים או לסמוך עליהם, או שהדפו אותם למסלולים תעסוקתיים שהזכירו את העבודה שעשו בנאות ובמחנות נאציים – כל זה כרוך במלאכת דיווח מורכבת להפליא, שאותה אני רק מתחיל להבין.

49 ראו Nicholas Stargardt, "Drawing the Holocaust in 1945", *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 11, 2 (2005), pp. 25-37. ראו גם ספרו: *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis*, New York: Alfred A. Knopf (2006).

רק כעבור שנים, ככל שהזדקנו – עם הפרישה לגמלאות, עם הבגרות של הדור השלישי, החפץ בתשובות, שהדור השני מעולם לא ניתן בהן, לפעמים לנוכח קשיי בריאות, ובד בבד עם ההשפעה הכללית של תנועה חברתית עולמית של זיכרון בקרב ניצולים, שכולם תרמו להתעוררותם של מוסדות חדשים וראויים לציון של זיכרון ומיזמי זיכרון בכל מקום – רק אז החלו "בני הנוער" האלה לדבר, להיפתח ולספר מחדש את התנסויותיהם. הם עשו זאת מסיבות רבות: כדי להילחם בהכחשת השואה, להתעמת עם השדים שלהם עצמם, לחלוק כבוד למי שלא שרדו, ולהודיע ברבים את הסיפור שלהם ואת ההיסטוריה הרחבה יותר. היו ביניהם שהתעמתו עם התנסויותיהם הטראומטיות מסיבות אישיות ותרפויטיות, לעתים קרובות על מנת להשלים עם אבות נעדרים, שעדיין חלמו להרשים, או שחששו שמא הכזיבו או נטשו אותם, בעוד אחרים ביקשו לחנך, להעיד ולספר את הסיפור למען האחרים. רובם פעלו משילוב של כל המניעים הללו – עובדה שבגינה עדויות כאלה הן אכן מורכבות מאוד. על היסטוריונים המאמינים בכוח ובהבטחה שבעדות מוטל התפקיד להתיר את הסבך – את מגוון הפתילים התרפויטיים, המנציחים, התיעודיים והאחרים – כאשר הם משתמשים בעדות בזהירות רבה, תוך אומדן ביקורתי, כדי ללכת למקומות שרק מילותיהם וקולותיהם של הניצולים יכולים להוביל אותנו אליהם.

אנט ויוירקה

אם עדויות הן עניין עדין למלאכתם של ההיסטוריונים, הרי שה"טראומה" הטבועה במאורע המסופר היא קשה שבעתיים. עדות נראית לעתים כדרך להשתחרר מטראומה, כמו באוסף העדויות בארכיון הווידיאו על שם פורטנוף לעדויות שואה באוניברסיטת ייל, שבעבודתו השתתפתי. אישית, איני מתייחסת לסוגיית העדות כאל קטרזיס, ואף על-פי-כן אני מתעניינת במושג.

איני מוסמכת למעשה לדון בשאלת השחרור מטראומה באמצעות עדות, אבל נראה לי שעדים מושפעים מצדם עובדת מתן העדות במשפט. בסרט התיעודי "זיכרונות משפט אייכמן" (שצולם ב-1979 ושב והתגלה לא מכבר) צילם דוד פרלוב את רבקה יוסלבסקה מאזינה לעדותה היא במשפט אייכמן. בפניה ניתן לראות עצב לאין שיעור. איך התמודדה עם הפיכת הסיפור שלה לפומבי? ישראל היא מדינה קטנה, כפר בעצם. כולם יודעים את הסיפור שלה וקרוב לוודאי שהיא יכולה לראות את הידיעה הזאת במבטים מהקהל. אבל, היא אומרת לפרלוב, לרבים מהאנשים סיפור דומה לשלה. אחרי משפט פפון תהיתי גם אני מה קרה לאסתר פוזייל, העדה הראשית, אחרי שדיווחה על האלימות שממנה סבלה בילדותה. העדויות שניתנו במהלך המשפט לא היו בעילום שם או בדלתיים סגורות כמות שהייתה העדות על הניסויים הרפואיים במשפט אייכמן. למעשה, לא זו בלבד שהעדויות הללו היו פומביות, אלא שאמצעי התקשורת הגבירו והעצימו אותן. עדויות פומביות אלה בלא ספק משנות מערכות יחסים, במיוחד בין הורים לילדיהם, אבל איננו יודעים דבר על השינויים הללו. מה שאנו כן יודעים, למשל, הוא שרבקה יוסלבסקה הגיעה להעיד במשפט אייכמן למרות התקף לב, שנגרם בשל המחויבות המוסרית שחשה לדבר על המתים בני עירה, ובמיוחד בני משפחתה, שאותם מנתה בשמם בזה אחר זה. התובע, כנראה בניסיון לנחמה, חותם את העדות במילים, "את חיה בישראל ועכשיו את נשואה ויש לך שני

ילדים", כאילו שמדינת ישראל, נישואיה וילדיה, מאפשרים את לידתה מחדש וגאולתה. כיום, הידע שלנו על טראומה והעברתה מדור לדור ממחיש את הנאיביות שבאמירה זו. רבים כמהו לדבר ברגע ששוחררו מהמחנות. כפי שציין פרימו לוי, "להיות מרואיין הייתה הזדמנות מיוחדת במינה ובלתי נשכחת: האירוע שחיכינו לו מאז יום שחרורנו, האירוע ששיווה צביון הגיוני לדברים". משום שכפי שכותב אנרי בורלאן בספרו "תודה ששרדנו": "בכל מגורש מצוי אדם מושפל".⁵⁰ כשהמגורש יודע שהוא לפחות נשמע, גם אם אינו מובן, עדותו משיבה לו כבוד, שהוא הוא חלק מהזהות שהושפלה.

5. איך אתם מעריכים את השפעתם של מושגים אלה במסגרת השיח בן זמננו העוסק בניצולי אסונות ככלל? האם מושגים אלה זרעו אור, עיוותו, או תרמו שילוב מורכב יותר להבנתנו את הרגע ההיסטורי והתרבותי העכשווי?

הנרי גרינספאן

העדות מגיחה מים של דיבורים כסוגה אחת מסוימת של סיפור־מחדש, המובנית על־ידי מוסכמות וציפיות. כפי שצוין, העדות בוחרת להכליל וגם להדיר תוכן ומשתתפים ובוחרת את האופן שבו ניצולים ובני שיחם נדברים זה עם זה. ברור שלמשפטים כגון "בזאת אני מאמין", או "לזאת הייתי עד", יש השלכות אחרות מאשר ל"בואו נראה מה נוכל ללמוד או לעשות יחד".

הטראומה עולה מים של כאב, במיוחד בהקשר של אלימות המונית (אף שהאלימות עשויה להיות פרטנית, כפי שקורה במרבית מקרי האונס ומתקפות אחרות). כבר טענתי כי מועיל ביותר להבין טראומה כעיוני אחד ספציפי, שאיננו יסודי ואיננו גם כולל־כל. במובן זה היא גם סלקטיבית. "מתי בתוך האימה", אינו זהה ל"ממשפחה בת חמישים איש אני היחיד ששרד בהיים". לעתים קרובות ניצולים מספרים מחדש את שני הדברים הללו, ויותר.

אף שפרשנים שונים מתעדים באופן שונה את הופעתן של העדות והטראומה בשיח התרבותי, רבים מסכימים על כך ששלהי שנות השבעים ותחילת שנות השמונים היו עת מכרעת לתופעה. עלייה זו התרחשה במקביל ל"תפנית הנרטיבית" הכללית יותר במדעי הרוח ובמדעי החברה ולביסוסה של הפרעת הדחק הפוסט־טראומטית כאבחנה פסיכיאטרית. מובן שניתן להביט לאחור ולראות עדות וטראומה מוקדם הרבה יותר – ורבים אכן עשו זאת. העניין כאן הוא הופעתם של שני המונחים בשיח אשר הפרשנות האקדמית והפופולרית אימצו בהרחבה. היום מתפרסמות מדי יום כתבות חדשות על הפרעת דחק פוסט־טראומטית (ביום כתיבת טקסט זה התפרסמו ב"ניו יורק טיימס" לבדו שלוש כתבות כאלה).

אני מאמין כי המרכזיות התרבותית שאליהן הגיעו הטראומה והעדות משקפת תחושה רחבה יותר של חוסר אונים לנוכח כוחות חברתיים ופוליטיים גחמניים לכאורה. "בימים אלה הכל יכול לקרות", ואדם מקווה פשוט "לשרוד". בדומה לכך אני מאמין כי עיסוק היתר בעדות

משקף תחושה רחבה יותר שהתנסות האישיה בדרך כלל אינה זוכה להכרה ואינה נשמעת - בדידות ממושטת יותר. אף שחוסר אונים ותחושת לבד הם אכן מאפיינים של מצבי קיצון, אני מעלה כאן את האפשרות שהתעסקות המרובה בטרואמה ובעדות יוצרת השתברות של מגמות חברתיות ממושטות יותר (ומגמדת אותן). מצד אחד, מי שמספקים "טרואמה ועדות" וצורכים אותן, מוצאים נקודות קרבה אותנטיות בין העקירות והעוולות של חייהם בתוך הדימוי והממשות של מצב הקיצון. מצד שני, הנטייה לראות חלק כה גדול של החיים כמצב קיצון, מסיחה את דעתנו מהקשרים שבהם מחאה והתנגדות עדיין אפשריות. כריסטופר לאש תיאר לפני שנים את ההתעסקות שלנו ב"ניצולים" וב"השרדות" כאחד הביטויים ל"עידן של ציפיות הולכות ופוחות".⁵¹ ההישרדות הופכת למטרה כשכבר איננו מאמינים באפשרות לעשות יותר - אולי אף לעשות משהו - שיוכל לשנות את גורלנו.

שיח של עדות וטרואמה ואזכורם של מצבי קיצון, יכולים לפיכך הן להחכים והן להסיח את הדעת. מיכאל רותברג תיאר כיצד ויליאם אדוארד בורגהרד דו בויו (W.E.B. Du Bois) מצא בחורבות גטו ורשה תובנה חדשה על ההיסטוריה שהעסיקה אותו - "קן הצבע", ההפרדה השרירותית על בסיס גזע, אכזריות והרס, שסייעו לקיימה. הוא לא הפך עקב כך ל"דוגל בהישרדות" ולא פיתח עניין בכל מה שהוא טראומטי.⁵²

הכללת יתר של עדות וטרואמה בוררת ומסיחה את הדעת בשורה של דרכים אחרות. לטרואמה במיוחד נלווית קונוטציה של התנסות של ניצולים - מי שממשיכים לחיות ומנסים להעיד, להירפא או לשכוח. כשמתמשים בה כמונח כולל לאלימות המונית, ואפילו לג'נוסייד, היא גורמת לדבר מה שוודאי לא התכוונו אליו - ניסיון להרחיק את המתים ולהשכיחם. זה טבעי. אם איננו ניצולים, רק למעטים מאתנו זיכרון ישיר של מי שאבדו. אבל "הניצול שעבר טראומה" ניצב מיד לעינינו.

כפי שהצעתי, בדומה לכך גם המסגור של כל תחום הסיפור מחדש כ"עדות" הוא תהליך סלקטיבי. למעשה אף טענתי שאיסוף עדות, באופן הרשמי שהתקבע בפרקטיקה המוסכמת, מייצג דרך מינימליסטית של הידברות עם ניצולים, דבר מה שעושים כשאין לנו (או לניצולים) נטייה, אפשרות או עניין לעשות יותר. ותמיד יש עוד הרבה שניתן לעשות. בנסיבות "בתר-קונפליקט" בעלות אופי פוליטי מאוד, כמו בדרום אפריקה, ברואנדה או באינדונזיה, לעתים קרובות דווקא מה שבני אדם אומרים "שלא לייחוס", ורק אחרי היכרות ממושכת, הם הדברים המעניקים ייצוג אותנטי יותר (לדעתם הם) להתנסויותיהם ולתפיסותיהם. לעתים קרובות עדות פומבית משרתת

51 ראו שני ספריו של כריסטופר לאש: Christopher Lasch, *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*, New York: Norton (1979); *The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times*, New York: Norton (1984). ב"האני המינימלי" לאש הוגה ספציפית בהופעתו של העניין בשואה ובדמות "הניצול".

52 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in an Age of Decolonization*, Redwood City, CA: Stanford University Press (2009), pp. 111-134

אינטרסים אחרים, לרבות דרך שלא לומר דברים מסוימים. מחוץ לפוליטיקה תיארתי עד כמה שונות הדרכים שבהן ניצולים עשויים לספר מחדש, לפרש ולמקם את זיכרונותיהם, כשהסיפור מחדש מתפתח במסגרת היכרות מתמשכת ולא במסגרת עדות מצולמת יחידה. סטייסי זמבוֹצקי, אנה שפטל, קרוליין אליס, יורגן מתיאוס ועוד כמה אחרים, התייחסו לכך גם הם בנימה דומה.⁵³ ואף-על-פי-כן, הרעיון שזיכרונות טראומטיים "בל יימחו" מניבים עדויות שבמהותן אינן משתנות, אינו נסוג בקלות. הוא הפך לחלק קבוע בסיפורים שאנו מספרים ומספרים מחדש על ניצולים. אפשר שמציאת כה הרבה שנותר בלא שינוי בתוך הכאוס של הזוועה היא חלק מדרכנו שלנו "לשרוד".

שרה הורביץ

רעיונות בדבר סבל ואובדן קשים ומונחים כמו "ניצולים", "טראומה" ו"עדות", השפיעו על שיח רחב יותר על קרבן והשלכותיו. מושגים אלה, שפותחו בהקשר של השואה, עיצבו ואף הטו דיונים בהקשרים אחרים, מהאישי מאוד (כמו התעללות ותקיפה מינית בגיל הילדות) ועד לקולקטיבי, הפוליטי וההיסטורי – ואל דיונים על השואה זורמים רעיונות מהקשרים אחרים. במיטבן, שיחות משותפות מניבות הפריה הדדית זהירה ועתירת השראה, מהסוג המעמיק את האופן שבו אנו מבינים שורה של תופעות, ואת המורכבות של ההתנסות האנושית, אפילו, או במיוחד, במצב קשה עד קיצוניות. דוגמה ראויה לציון לכך היא שיתוף, על-ידי חוקרים, של מחקרים על השואה ומחקרים על אפריקה בחסות מוזיאון ארצות-הברית לזכר השואה.

השיחה על הישרדות וטראומה אוספת אליה בהכרח מושגים ממבני תרבות בני זמננו על סבל וקרבן. כמה מהם – דימויים, מחוות, אופנים, דפוסים תרבותיים – השפיעו עם הזמן על השיח הפופולרי ואף המחקרי על השואה ועל מי שהתנסו בה, והטילו שכבה בלתי נראית של פרשנות על התנסות שנחיייתה ונזכרה. כך למשל המילה טראומה, הלקוחה מהפסיכואנליזה, מסייעת במובן התרפויטי להבין את עומקן ומורכבותן של ההתנסויות הנפשיות של ניצולים, אלא שבשיח הפופולרי היא רומזת שאדם יכול וצריך "להחלים" מהזיכרון ולהיעשות שוב שלם.

תיארתי זה עתה דימוי זה כמות שהוא רווח בקהל הרחב, כדבר מה שהתהווה מתוך המודל התרפויטי, אבל למעשה זהו זיווג שאין מכירים בקיומו, בין רעיונות תרבותיים על תרפיה לבין דימוי המחילה הנצרי. בתרבות המערב השיח הפופולרי בן זמננו על מחילה משקף רעיונות נוצריים של מחילה כמעשה מקודש ומשנה חיים על-פי מתכונת של חסד אלוהי. הפסיכולוגיה העממית משתמשת בכך ומשנה זאת לציווי חילוני מקודש. כדי "להתקדם" הלאה מאירוע מזיק או טראומטי כלשהו, אדם צריך "לסלוח" לאחראים לו, שאלמלא כן אתה נותר תקוע בזעמך, בטראומה שלך, בפציעתך. אינך יכול לסלוח לאחריים לפני שתסלח לעצמך, אינך יכול לסלוח לעצמך לפני שתסלח לאחריים.

אבל האם זה אכן כך? האין זה אפשרי "להתקדם הלאה" בלי לסלוח, או "להתקדם הלאה"

(במובן של בניית חיים פוריים) ובה בעת לא "להתקדם הלאה" (במובן של נשיאת ההשלכות של עברך, או קריאה לרוע בשמו)?

הדימוי המשולב של סליחה וריפוי נראה לי תלוש כשמקרינים אותו על ניצולי שואה והנרטיבים שלהם. זו אינה רק האירוניה הפשוטה שבכפיית משבצת נוצרית על מסלול סיפור החיים של קורבנות ג'נוסייד שהתמקד ביהודים כיהודים (ואיני רוצה בשום פנים לרמוז להנגדה הכוזבת של אל "הנקמות" של התנ"ך לעומת האל "הרחום" של הברית החדשה. מובן שמושגי הסליחה והרחמים, אנושיים ואלוהיים כאחד, אינם בלבדיים לנצרות, אבל ביהדות יש להם דינמיקות שונות). הדימוי הפונה אל הפסיכולוגי והרוחני מרמז על אתיקת תגובה המטילה את נטל התגובה "הראויה" על הניצולים, ובה בעת מותירה את מבני הפרשנות שלנו בלא שהמאורעות הקיצוניים של השואה יערערו עליהם.

גם בתרבויות בתר-ג'נוסייד או בתר-דיכוי שנבנו על דגם הפיוס, הדימוי הרווח של סליחה וריפוי יכול להסתיר את הקשיים הממשיים של בניית תרבות משותפת למבצעי עברות לשעבר ולקורבנות, לאויבים לשעבר וליריביהם. כשאנו מקשיבים בקפידה, המורכבות של חייהם של בני אדם, ויותר מכך, של חיי הנפש שלהם, גוברת על המבנים שנכפו עליהם ופוקחת את עינינו להתנסות האנושית.

אוה קובאץ'

עבורי, למושג הפסיכולוגי של טראומה נודעה חשיבות מרכזית להבנת תולדות החיים של ניצולים ולניתוח הזהות הנרטיבית שלהם. המדריך הראשון להשפעות הרב-דוריות של טראומה בקרב קבוצות קורבנות וניצולים שונות מצביע על כך שהעברה רב-דורית של טראומה הפכה לחלק אינטגרלי מההיסטוריה של המאה העשרים.⁵⁴ מאז שנות השמונים, עבודות תיאורטיות וחקרי מקרה רבים מעלים את האפשרות שהטראומה מתמידה על פני דורות ופועלת כעיקרון מארגן לא מודע, המועבר על-ידי דור הניצולים הראשון ומופנם על-ידי צאצאיהם.

ובכל זאת, עדיין איני בטוחה כיצד לחשוב על "טראומה תרבותית". בעשור האחרון נעשה מונח סוציולוגי זה פופולרי במיזמי מחקר המטפלים בשואה.⁵⁵ אף שכותבים אחדים הזהירו כי השימוש במינוח ביולוגי ופתולוגי שפותח לשם התייחסות לנפש (פסיכה) היחיד אינו מתאים לתיאור הקהילות (המדומיינות) של כמה מיליונים, אזהרה זו לא מנעה את התפשטות המונח ולא מנעה ממנו להפוך לקלישאה.

54 ראו: Yael Danieli (ed.), *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma* (Springer Series on Stress and Coping), New York and London: Plenum Press (1998).

55 ראו למשל: Piotr Sztompka, "Cultural Trauma: The Other Face of Social Change", *European Journal of Social Theory* 3, 4 (2000), pp. 449-466; Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, and Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley: University of California Press (2004).

בניתוח היסטורי, המטפורה של טראומה דוחסת יחד התנסויות אישיות כאובות שלא ניתן להתמודד עמן, או שאין מתמודדים עמן, ואשר לאחר מכן נודעת להן השפעה משמעותית ומדידה על המעשה. הרשו לי להביא לכך דוגמה הלקוחה מהונגריה. מחלוקת היסטורית הניטשת כעת בארצי מתמקדת על ההשוואה בין שלוש טראומות לאומיות של המאה העשרים: חוזה טריאנון, השואה והרודנות הקומוניסטית.⁵⁶ אדון רק בתפקודה של "טראומת" טריאנון, משום ששתי האחרות מוכרות היטב בספרות המזרח-אירופית. המטפורה ההיסטורית של טריאנון (חוזה השלום משנת 1920 והתמוטטות הממלכה ההונגרית) נסבה סביב ההתנסות באובדן ותבוסה שלא זכו להכרה. הדובר יכול לחמוק מקריאה בשמו של מושא האובדן הממשי באמצעות שימוש בסוג זה של דיבור מטפורי. ניתן להתכוון כך לכל דבר כמעט, מטריטוריה ואוכלוסייה, עבור לכווחה של המדינה, ועד למשאבים כלכליים וחברתיים. במאמרים ה"מדעיים" בנושא ניתן למצוא רטוריקה אמוציונלית, לפעמים אלימה ומשלהבת יצרים: המדינה "נקטעה", הטריטוריה שלה "נגנבה" ותושביה "נחטפו". כפי שאנו רואים בפוליטיקת הזיכרון ההונגרית, ההעלאה הבלתי פוסקת, המהירה והמוצלחת של טריאנון כטראומה תרבותית של הונגריה (שלאחרונה הפכה חובה בבתי הספר ביום הזיכרון לטריאנון, אינה אלא, אם להשתמש בשפת הפסיכולוגיה, "חזרה גירוטית" של דפוסי התעמולה של התקופה שבין שתי מלחמות העולם, במקום התחשבות עם העבר.

ברל לאנג

כמו במונחים רבים אחרים הקשורים לשואה, ניתן להתווכח עם משמעות המלה "ניצול". אם היא בכלל ישימה, מובן מאליו שהיא חלה על כל מי שהוחזק במחנה ריכוז או מחנה מוות מרגע שהחל מה שמכונה "הפתרון הסופי". אבל הרי יש מצבים אחרים רבים, שיתכן כי ניתן, או לא ניתן, להחיל עליהם את המונח (והוא אכן לא הוחל עליהם). האם ילד שהוסתר ונשמר על-ידי מציליו הלא-יהודים כל משך המלחמה הוא ניצול? האם מישהו שלחם ושרד כפרטיון הוא ניצול? האם יהודים שהצליחו להימלט מעבר להישג ידם של הנאצים ולשם כך ויתרו על בתיהם, משלח ידם ויתר בני משפחותיהם גם הם ניצולים? ייתכן שכאן מושג העדות עשוי להועיל יותר ממושג ה"ניצול", ולו רק מפני שהנרטיבים של כל ההיסטוריות הללו, השונות מאוד, יכולים להיחשב לעדות בלא קשר לשאלה אם יש לראות בדוברים ניצולים.

56 Éva Kovács, "Jeder Nachkrieg ist ein Vorkrieg: Trianon trauma: ראו: tikusemlékezetéről", *ÉletésIrodalom* 44, 39 (October 1, 2010), <http://www.es.hu/?view=Jeder+Nachkrieg+ist+ein+Vorkrieg.+On+the+Traumatic+פרנץ+לצ'ו:doc;26907> Memory of Trianon", *Forum Geschichtskulturen*, Hungary, May 5, 2011, <http://www.imre-kerteszkolleg.uni-jena.de/index.php?id=517&l=1> Éva Kovács, "'Trianonisierung': Vom Diskurs über die Staatsgrenze zum Diskurs über Trianon", in: Amália Kerekes, Béla Rásky, et al. (eds.), *Leitha und Lethe: Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich-Ungarns*, Tübingen and Basel: A Francke (2004), pp. 241-262.

הניסוח הדוחק ביותר של השאלה האחרונה הוא, אם כן, עד כמה חשובה העדות בכל אחד מהמובנים שנידונו. דעתי על כך תהיה ברורה מתשובתי לשאלות הקודמות. באשר לשאלה המכרעת – הבסיסית ביותר – של קביעת מה קרה במשך השואה, העדות משמשת מקור אחד מני רבים ואינה בהכרח, או תמיד, הגורם הקובע או המכריע. את השאלה, שבשלב כלשהו הייתה נושא לוויכוח, כמה משרפות היו באושוויץ לא ניתן ואין צורך ליישב באמצעות עדות פרטנית, ממש כשם שעל השאלה כמה יהודים נרצחו באושוויץ (דבר מה שעדות פרטנית תנסה רק לעתים נדירות לענות עליו) ניתן לענות, אם בכלל, רק באמצעות ראיות חיצוניות (תיעודיות). טענתי בזכות המשמעות המוסרית של עדות, אף שגם במובן זה יש להכיר במספר מגבלות. דוגמאות לעדויות שואה שנמסרו על-ידי ניצולים מונות כבר מאות אלפים, והן תועדו ושמורות בארכיונים ובמוזיאונים ברחבי העולם. נשאלת השאלה הרצינית מאוד מי יקשיב לעדויות אלה, קל וחומר ינתח אותן, ואם יהיה להן בכלל קהל, או שמא יישארו פשוט כצורה מובחנת של הנצחה. דומה שבלתי אפשרי לחוות מה יהיה עתידן של עדויות אלה, אבל נשאלת גם השאלה איך ישתמר הזיכרון הקולקטיבי של השואה כולו או איזו צורה ילבש.

דורי לאוב

מושגי העדות, מתן עדות, טראומה ונרטיב של טראומה, העברתו וקבלתו, יצרו אוצר מילים עתיר משמעות הלוכד את האירוע ואת ההתנסות בקטסטרופה חברתית. נעשינו מודעים לתהליכים המעורבים בידיעה, הצגה והתייחסות לטראומטיזציה חברתית קיצונית, ולמדנו לדעת שלא תמיד הרציונלי גובר, וכי בדרך כלל ידו של הלא-רציונלי על העליונה. אנו מכירים את המנגנונים הפסיכולוגיים המשמשים לעצב את הצגתה של התנסות טראומטית קיצונית של קטסטרופה חברתית. אם אנו משכילים להפעיל משמעת עצמית והקפדה בשעה שאנו צופים בתופעות אלה, אנו נעשים מסוגלים להבחין בסמני המנגנונים שנעשה בהם שימוש, וכאשר אנו מבטלים אותם אנו מתקרבים לאמת של האירוע ושל ההתנסות.

ייתכן, אם כן, שהשיח של החברה בת זמננו על ניצולי קטסטרופה הפיק תועלת מרובה מאוצר מילים המסוגל לשלבה. אותו הדבר נכון ביחס לאופן שבו החברה תופסת את הרגע התרבותי ההיסטורי הנוכחי. אנו יודעים מתי פועלים הכחשה, מחיקה, רציונליזציה, היפוך תגובה ופרדוקסים, ולכן נתונה לנו הבחנה לנטרל את השפעותיהם. כל זה נכון אם אנו משתמשים, באופן פעיל ומתמיד, במה שלמדנו ובמה שאנו יודעים. עלינו לשים לב לתגובות העברת-הנגד שלנו עצמנו כשאנו נתקלים פנים אל פנים בטראומה נפשית קשה. התגובות הללו הן לא לדעת, להכחיש ולהרגיש חסר אונים, ובאור זה אנו יכולים להבין את הג'נוסייד ברואנדה בשנת 1994, שבו נרצח אדם מדי 10 שניות (קצב מהיר יותר מאשר בשואה). לאומות המערב היו שפע משאבים ברואנדה וביבשות שונות לשים קץ לזוועה בשלב מוקדם מאוד, אבל למרות המידע המפורט שהגיע בזמן אמת, לא נעשה דבר.

אנט ויווירקה

זיכרון השואה הוא מין סיפור הצלחה עד כדי כך, שאנו יכולים כמעט לשכוח שנבנה על מותם של מיליוני גברים, נשים וילדים, בצד הכחדתה הכמעט מוחלטת של הציוויליזציה היהודית במזרח אירופה. מספרי קומיקס ועד רומנים, מהיסטוריה ועד סיפורת, יצירות רבות מספור מאמצות את השואה כנושאן המרכזי. מדעי החברה ומדעי הרוח הועשרו הודות לתוצאותיו של מחקר נרחב ומעמיק, למרבה הפרדוקס, השואה, המוגדרת לעתים קרובות כתופעה יחידאית, הפכה למסגרת ההתייחסות לכל הטרגדיות בעבר, בהווה ובעתיד. היא מספקת מאפיינים משפטיים (פשעים נגד האנושות, ג'נוסייד), ניתוחים היסטוריים ואת המחויבות לזכור. כך למשל, בצרפת, בטקס הזיכרון שהתקיים לא מכבר ביום השנה העשרים לג'נוסייד שנעשה בבני הטוטסי ובמתונים יותר מבני ההוטו ברואנדה, הושם הדגש על עדויות ולא על המצב הפוליטי. אומרים שאסור שסבלם של ניצולים ומשפחות יישכח ושיש לחוש כלפיהם אמפתיה, אבל איזו מטרה תשרת אמפתיה זו ביצירת ההיסטוריה שלנו?